

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

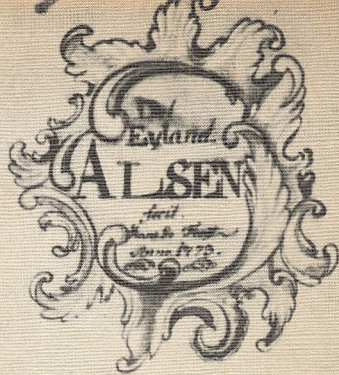
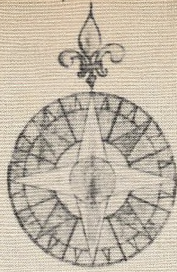
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

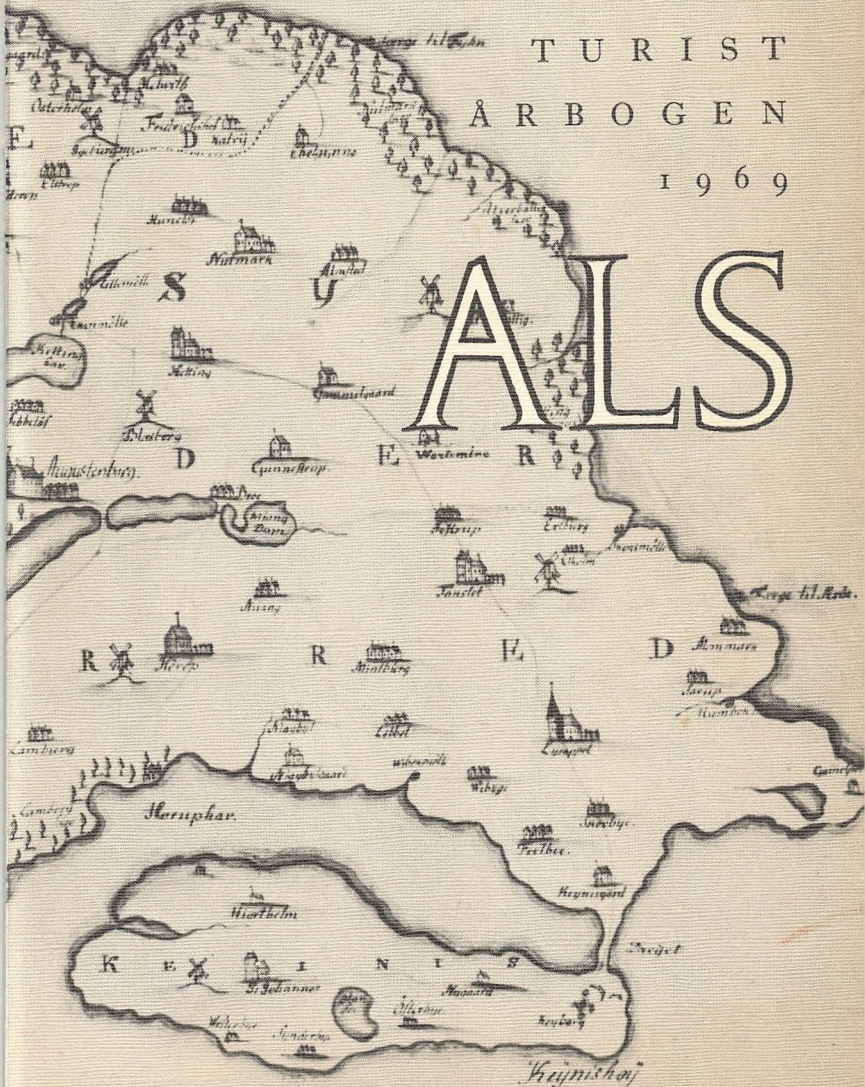
Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TURIST
ÅRBOGEN

1969

ALS

TURISTÅRBOGEN 1969

Af Johan Hvidtfeldt

Prolog om Als <i>side</i> 3	Alsinger i arbejde og fest 50
Als før menneskenes tid 5	Folketro og overtro 57
De navnløse mennesker på Als 10	Det danske sprog på Als 61
Landsbyerne vokser frem 17	Kunstnere og videnskabs- mænd 64
Als' historie før Treårs- krigen 23	Det nye Als bliver til 70
Krigenes tid 33	Sønderborg 81
Byer og gårde 42	Dybbølbjerg 92

Ture på Als 98

Halvøen Kær – Høruphav – Kegnæs – Lysabild –
Gammelgård – Brovold 98

Augustenborg 119

Ketting – Egen sogn – Notmark – Asserballe 125

Nørreskoven – Havnbjerg 135

Nordborg 142

Nordals – Mjels – Oksbøl – Stevning 147

Denne bog er sat med 10 punkt Intertype Baskerville
og trykt i Fyens Stiftsbogtrykkeri, Odense
Klicheerne fra Fyens Stifts Reproduktionsanstalt
Typografien ved Erik Ellegaard Frederiksen 100
Omslaget efter et kort i Rigsarkivet,
tegnet 1773 af Hans J. Foogt
Oversigtskort og kortudsnit fra Geodætisk Institut
Billedredaktion ved Johan Hvidtfeldt
Udgivet af Samvirkende Danske Turistforeninger

Prolog om Als

Ernst Christensen fortæller, at hans far, Chr. Ernst Christensen i Asserballe, engang sagde, »uden at han dog mente at kunne bevise sin påstand, at vi til at begynde med lå nede i den fynske øgruppe og skvulpede rundt i vand til bæltstedet som de andre øer. Men så fik vi udlængsel. Vi gik ombord i Østersøens vove – vi ankred' op ved Jyllands kyst og var lige ved at gå i land på det europæiske fastland. Men så fik vi en lykkelig indskydelse. Vi betænkte os og blev liggende, og det viste sig at være heldigt – for derved blev vi noget for os selv – vi har hørt under kongen, vi har været hertugdømme, og vi har i den senere tid endog været republik – hvad vi er temmelig ene om i Danmark – men vi forblev også øboere, med øboens lyse og lette sind, der passer godt til den lyse og lette ynde, der præger vor ø. Og derfor kan alsingerne feste som ingen anden«.

Det er nok ikke helt forkert, at alsingerne er noget for sig. Vel har deres sprog noget af jyskens djærvhed, men også noget af ømålenes milde tonefald. Og som sproget er menneskene selv, milde og lyse af sind, og let har de ved at hente festens glæde frem. Man har aldrig her hørt om stærke religiøse bevægelser, og det var nok ikke tilfældigt, at den tyske, idealistiske og pietistiske pastor Fr. Petersen, præst i Notmark til 1848, ikke kunne lide alsingerne, ikke fandt sig vel hos dem, ikke forstod deres lyst til at være sammen og fejre samværet.

Men er alsingerne noget for sig selv, så er deres historie det så sandeligt også. Intet dansk land har oplevet så meget som den lille ø, under hertuger af forskellige huse, under konger og kejsere. Og krigene har de mærket som få. Det er ikke blot bøger og gamle papirer i arkiverne, der beretter om Als' fortid. Få steder findes vel så mange af storsten tidens vældige monumenter over oldtidens mennesker som her. Selvom herregårdene forsvandt fra øen, beretter de mange voldsteder om fjerne tiders stormænd. Også kirkerne her fortæller tit en helt anden historie end kirkerne i det gamle land.

Der er natur i det øvrige Danmark, som er mere storladet end den alsiske. Men her er nok at se og opleve for den, der kan inspireres til glæde af en lysegrøn skov i maj, af det evigt bølgende landskab, af de store udsyn fra bakkerne eller af de små kig, af havets evige uro, dets skiften i lys og i farver.

Denne lille bog skulle have været meget større, fordi der er så meget at fortælle om frugtbarhedens og frugternes og med det mærkeligt milde klima, om dens glade mennesker idag og gennem de mange århundreder før os. Men den, der har skrevet disse sider, håber hermed at have betalt lidt af på den gæld, han er i til øen, for oplevelser af naturens skønhed, af historiens tale og dets menneskers glæde og venlighed. Forhåbentlig kan man nu og da igennem en fremstilling, der må være knap og saglig, ane, at bogen er skrevet af én, der har kendt og holdt af denne ø helt tilbage til hine fjerne år før det store ragnarok.

Als før menneskenes tid

Traver vi rundt i Als' frugtbare muld eller ser på dets bakker og dale, dets bugter og vige fra Høgebjerg, tænker vi vel sjældent på, hvordan denne muldjord, denne ø med dens mærkelige, charmerende og fængslende natur er blevet til. Als, som vi ser og oplever det i dag, er skabt af naturen, selv om menneskene nu og da har hjulpet lidt til.

Den øverste skorpe af Als består af et 50–80 m tykt lag af muld, sand og grus fra istiden. Men under den er der dannelser fra tiden før, millioner af år tilbage. Gennem dybdeboringer er det muligt at hente prøver fra disse ældgamle lag op fra dybderne. Når geologerne analyserer dem, er de i stand til at sige en hel del om Als' overflade i disse fjerne tider, fortælle, hvordan øen er blevet til. I 1931 kom tre tyskere til egnen vest for Sønderborg. Den ene var skolelærer. Med en ønskevist gik han rundt i terrænet, og ved gården Langbrogård lige øst for Sønderborg reagerede kvisten. Her skulle være salt og kalisalte, værdier, som kunne udvindes af Danmarks undergrund. Man fik tilladelse til at bore, og boret gik 541 m ned. Salt fandt man ikke, men man fik for første gang viden om den dybere undergrund her på denne egn. Allerede 1924 havde man boret på Alssiden, ved Sundsmark, men her nåede man kun 282 m ned.

Langbrogård-boringen viste, at de store tykke lag forneden bestod af skrivekridt. Ved Sundsmark nåede man ikke ned til skrivekridtet, men der kan ikke være tvivl om, at også Als hviler på dette materiale. Ovenover skrivekridtet er limsten. Ved Sundsmark begynder det 266 m nede. Og herover findes et tykt lag såkaldt tertiært ler og sand, der er afsat i det lavvandede hav, som dengang må have dækket Als og Sundeved.

Istiderne

Igennem jordens uendelig lange historie er klimaforholdene ustandselig blevet ændret. Det er også sket i den forholdsvis

korte periode, da der har boet mennesker her i Danmark. For omved en million år siden skete der en afgørende forandring af klimaet. Langsomt blev det koldere og koldere, og efterhånden blev store dele af den skandinaviske halvø dækket af is, indlandsis, som vi i dag kender den fra Grønland. Denne is kom også til at dække Danmark. Der var en tid, da klimaet blev varmere, og isen veg tilbage for senere på ny at bryde frem. Der er i Danmark tale om to mellemistider eller interglacialtider, som geologerne kalder dem. I den sidste af disse varme perioder har der levet store dyr her på egnen. På Broagerland er der fundet tænder af en skovelefant, fra Als kendes kraniestykker af bisonokser.

Den sidste istid nåede frem til en linie vest om Viborg, ned gennem Jylland, vest om Flensborg. På ny begyndte det at blive varmere. Denne temperaturstigning foregik gennem en 15–20.000 år, nu og da standsede den, og israndene blev stående, ja til tider kunne isen rykke frem på ny. Det er i disse årtusinder, at næsten hele det nuværende Als er blevet til. På sin vej nordfra eller østfra havde isen slæbt uendelige masser af ler, sand, grus og sten med sig. Noget af det blev aflejret, efterhånden som isen smeltede væk, og da landet atter var isfrit, var der her sammenhængende, ofte ret store flader. Et eksempel på sådanne bundmorænelandskaber findes i den nordlige del af Ulkebøl sogn, Kær Halvø nordfor Sønderborg helt op til den nordligste spids, Arnkilsøre. Højden over havet er ringe, en 10–20 m. Her er ikke tale om nogen egentlig slette, men om lange, bølgede skråflader uden bakker og uden dale. Overfladen er ret ensartet, stenfattigt moræneler. Et sådant bølgede bundmorænelandskab præger iøvrigt hele den sydvestlige del af Als.

Gletcherisen var nok i vigen, men der kunne som sagt komme tider, da den på ny gled frem mod vest. De store højder omkring Vemmingbund, Dybbølbjerg og på Broagerland, skyldes et sådant fremstød gennem Flensborg Fjord. Det vældige materiale i disse højdedrag er presset op som volde langs istungens sider.

Dominerende i det alsiske landskab er det vældige højdedrag

på østsiden af Als. Det går fra egnen omkring Tandslet og Mommark og helt op mod Nordborg og er en 2-4 km bred. Højdepunktet er Høgebjerg på 81 m. Højere bjerg findes ikke på hele øen. Længst mod syd går højdedraget fra syd mod nord, men får senere retning mod nordvest, og i den nordligste del af Als har bakkerne længderetning øst-vest. De er ret flade på toppen, et par hundrede meter brede, adskilt af huller og render. Overfladen består som oftest af moræneler, men har ofte kerner af sand og grus. Geologerne mener, at dette store landskab, der i så høj grad har præget naturen på Als og været bestemmende for bebyggelsen, er blevet til på den måde, at en stor gletcher, Lillebæltsgletcheren mellem Als og Ærø, har presset disse vældige jordmasser op på sin vestlige flanke.

Tunneldale

Efterhånden som det begyndte at blive varmere, smeltede solen isens overflade. Gennem sprækker og revner i isen løb vandet ned mod den faste underbund. Her på overgangen mellem is og jord blev det presset mod gletcherranden. Det løb som i vældige rør eller tunneler, gravede sig ned i jorden eller udhulede isen. Foran gletcherranden blev det udgravede jordmateriale aflejret i mægtige flader, hedesletter som vi kender dem fra både Nørrejylland og Sønderjylland. Disse tunneldale er længere og dybere end de almindelige ådale, og de har meget stejle sider. Deres bund er ikke jævn. Der har været steder, hvor vandet på grund af isens særligt stærke tryk har gravet sig dybere ned. Sådanne tunneldale blev til søer, f. eks. Nordborg Sø, en af de få langsøer i Sønderjylland. Hvor jordbunden var hårdere, kunne det ske, at vandet ikke gravede sig så dybt ned som ellers. Her blev dannet »tærskler« tværs over dalen. De fik senere stor praktisk betydning. Vejene blev som regel ført over disse tærskler.

Landskabet på Nordals er stærkt præget af tunneldalene. Den nordligste af dem kan følges som en næsten sammenhængende rende fra Tranerodde mod øst til Nordborg. Her har tunnelen delt sig i to. Den ene fortsætter gennem den dal, hvori Nordborg Bæk løber, til Hop Sø og derfra ud til havet. En anden

løber fra Nordborg mod sydvest gennem Gammeldam og Oldenor ud til Dyvig og Stegsvig. Der er fra den forbindelse til et andet dalsystem af samme karakter. Det går fra den store Bundsø, Mjels Sø og Mjels Vig ud til Dyvig. Denne dal har forskellige snævringer og tærskler, f. eks. ved Broballe og Mjels. De tre bredninger, Bundsø, Mjels Sø og Oldenor har tidligere været havbugter og søer, men er nu tørlagt. Deres bund er kulturjord, som dog ligger under havets overflade. Det landvindingsarbejde, som her er blevet gennemført, er det største på Als. Bundsø-Mjels Sø er nu afspærret af to dæmninger med pumpestationer. Langs de tidligere fjordbredder er der iøvrigt en terrasse af skalgrus, især hjertemusling. Skallaget er særlig tykt på østsiden af Bundsø, hvor laget af sand og skaller er 300 m bredt. Ved foden af Knuden, en lille halvø, der er gået ud i den vestlige del af Bundsø fra nord, er skallaget 2 m tykt.

Kyster og strandvolde

Et andet eksempel på en tidligere havbugt, som efterhånden er vokset til og blevet til dyrket jord, findes på Kegnæs. Hartsø var oprindeligt den inderste del af en sådan bugt. Den blev efterhånden lukket mod havet ved en strandvold, som blev dannet af det materiale, som kyststrømmen førte med sig. Ved den store strømflod i 1872 gik havet over strandvolden, og der blev aflejret en stor mængde sand indenfor strandvolden. Bugten var efterhånden blevet til en sø med fersk vand og begyndte at gro til. 1926 blev den næsten udtørret, og de tørlagte arealer udnyttedes til græsning.

Gennem Lille Bælt løber en stærk strøm. I tidens løb har den rettet vestkysten af Als ud. Fremspring er slidt bort, og det bortførte materiale er som tanger eller strandvolde aflejret foran bugterne, som efterhånden er blevet laguner for tilsidst helt at lukkes. Hartsø er et eksempel på, hvordan strømmen lukker bugter og retter kysten ud. I Nørreskoven nordfor Tak-sensand ligger Fjordmose, som er en tidligere havbugt, Pøl, Søen og Birke mellem Skovby og Lysabild skov har også været en havbugt, der er blevet lukket af en strandvold. Afvandingen her foregår gennem en pumpestation, og de store arealer bru-

Foran ses Dyvig, Gabet ved Steg, Farresdam og længere ude Stegsvig og Als Fjord. Til venstre Hesnæs, på den anden side skyder Rødenæbs klinter sig frem og derefter selve Mjels Vig. Det er flere forskellige tunneldale, der her mødes. O. Grøning, Sønderborg fot.

ges især til græsning. Også Drejet mellem Kegnæs og det øvrige Als er en gammel strandvold.

Det er først og fremmest naturens vældige kræfter, som gennem årtusinderne har skabt det Als, vi kender i dag, og hvis landskabelige skønhed vi kan glæde os over: Dets fligede vestkyst med de skiftende glimt af vand og land, den lige østkyst med skrænterne mod Lillebælt, de store bakker med det vide udsyn, de flade strækninger på Kær halvøen med deres blide ynde.

De navnløse mennesker på Als

Da isen endelig forsvandt for årtusinder siden, lå landskabet øde hen, dækket af livløst slam som en strandbred ved lavvande. Overalt var der store og små sten, som isen havde slæbt med fra egnene mod nord eller øst, og som blev gjort frie, da isen svandt hen. Da man engang, langt senere, begyndte at dyrke jorden, kunne de mange sten være yderst generende for bonden, der møjsommeligt – århundrede efter århundrede – har måttet slæbe dem væk fra sine marker. Men de har også gjort gavn. De vældige sten i dysser og jættestuer har isen hentet hertil langvejs fra. I kirker, som syldsten i bøndernes huse, senere som vejbelægning og på mange andre måder har de været til megen nytte.

Lidt efter lidt kom der polarplanter, som vi idag kender dem fra egnene langt mod nord, rensdyr og andre polardyr søgte herhen, og om sommeren strejfede vel de første jægere ind i disse øde egne. Efterhånden blev klimaet varmere, der kom fyrreskove, som senere – nogle årtusinder senere – blev afløst af egeskovene, som engang vel har dækket det meste af Als. Her færdedes et utal af dyr, som var værdifulde for menneskene som føde, kronhjort, rådyr, vildsvin og mange andre.

Lidt efter lidt – vel fra omkring en 3000 år før vor tidsregning – var klimaet blevet koldere, og bøgen begyndte at vise sig. Efterhånden sejrede den næsten helt over egen, som i dag præger de smukke skove på Østals, først og fremmest Nørreskoven, og Sønderskoven lige vest for Sønderborg.

Menneskene kommer til Als

Der er ingen, der med sikkerhed kan sige, når de første mennesker strejfede ind på dansk jord. Nye fund har vist, at de har levet her i mellemistiderne, som jo var perioder, der strakte sig over meget lang tid, den sidste vel en 50.000 år. Ingen ved, hvornår de første jægere er nået til Als. Det ældste fund, vi kender idag – men der kan komme endnu ældre til

– er fra Torsmose ved Guderup, en stortandet harpun af ben. Den har kun fire modhager. Den er en 9–10.000 år gammel.

Køkkenmøddinger kendes ikke fra Als. Grunden er nok den, at de ligger under vand, vel et stykke fra kysten, på 4–6 meters dybde. Men der kan ikke være tvivl om, at der har boet mennesker på Als i denne tid, en 3–4000 år før vor tidsregning, da egeskoven endnu dækkede landet. Det viser enkeltfund af den ældre stenalders redskaber, groft tilhuggede flintøkser, flintflækker og redskaber af flint, skrabere og knive. Køkkenmøddingtidens mennesker var jægere eller fangstfolk, men for henimod en 5000 år siden begyndte man i Danmark at dyrke jorden og høste dens afgrøder, byg og hvede, man holdt husdyr, ko, får og geder. En tid drev man tillige jagt og fiskeri.

Storstensgravene

Ingen kan sige noget om bebyggelsen på Als i ældre stentid, kun at der har levet mennesker her. Der må være flere og flere, der har slået sig ned på øen, måske fordi dens frugtbare jord gav så gode levevilkår for bønder. I hvert fald bliver den yngre stenalder, der begynder om ved 3000 før vor tidsregning, en storhedstid for Als. Af udlandet, først og fremmest af Vesteuropa, havde man lært at rejse store stenkamre, dysser. De kan være runde eller lange og er bygget op af lodretstående sten med store overliggere. I de fleste tilfælde er de omsluttet af en jordhøj, langs foden omsat med store rejste stenblokke, der vender den flade side udad. Nu og da står de så tæt, så de danner en mur. Runddyssen har som regel kun ét kammer, langdyssen ofte flere.

Der er nok ikke mange steder i Danmark, hvor der findes så mange stendysser på så lille et område som Als. Mange af dem ligger i skovene, først og fremmest i Nørreskoven og i Brandsbøl Skov. Særligt betagende er samlingen af dysser i Blomeskobbøl. Her i den dejlige skov med de høje bøgestammer møder man de vældige vidnesbyrd om forfædres kunnen. Her er to langdysser og en runddysse, samlet på et sted. Den ene langdysse er 53 m lang, har 69 store randsten og to kamre, begge

med dæksten. Den anden er mindre, 34 m lang og med 54 randsten, dog med to kamre, men kun på det ene er dækstenen på plads. Og som her i Blomeskobbel ligger dysserne ud over den hele ø. Arkæologisk kort over Sundeved-Als, udgivet af Geodætisk Institut og Nationalmuseet, giver oplysning om, hvor de enkelte findes.

De mange rester af menneskeben og gravgods i dyssernes kamre er tydelige vidnesbyrd om, at disse imponerende og betagende storstensgrave eller megalitgrave, som de også kaldes, har været begravelsessteder. Det har de været bestemt til, og det har de været brugt til gennem lange tidsrum, men de har sikkert også haft et sakralt formål, været et led i dyrkelsen af de stærkere magter, som omgav menneskene. Et vidnesbyrd herom er det, at der over hele Als er mange sten fra dysserne, som bærer skålformede fordybninger, 2–5 cm i diameter, som uden tvivl har et kultisk formål. Hvilket har været meget omdiskuteret. Er det et primitivt solbillede, man gengiver på denne måde? Snarere er der måske tale om et symbol på frugtbarhed, det kvindelige kønstegn eller billedet på selve avlingstrykket.

Omkring år 2000 begyndte man at bygge de store stengrave på en anden måde. Jættestuerne blev til. De har stenkamre som dysserne, men er mere komplicerede med en gang, der går vinkelret ind på kammeret. Man har ialt kendskab til 247 stengrave på Als. Men nogen egentlig jættestue synes ikke bevaret.

Fra denne tid, jættestuetiden, knap et par årtusinder før vor tidsregning, har vi det første bopladsfund på Als, fra en lille holm i Bundsø, Flintholmen kaldet. Her har man fundet stenlægninger med nedrammede pæle af asketræ og små rester af huse. Der er her bor og flækkeknive, rester af slebne flintøkser, dele af stridsøkser og køller. Mest imponerende er antallet af lerkarskår, mere end 10.000, hvoraf godt 500 er forsynet med ornamenter.

Efter jættestuetid kom der nye folk til landet. De er blevet kaldt enkeltgravsfolket, fordi deres begravelser foregik i ret små, lave gravhøje. I en dysse i Nørreskoven er der fundet en stridsøkse af den type, som disse mennesker, også kaldet stridsøksefolket, anvendte. Sydøst for Ketting har der ligget en stor

Stendysserne midt mellem Blomeskobbels ranke bøgestammer. B. v. Leeuwen fot.

høj, som nu er overpløjet. I den fandt man også en af disse stridsøkser sammen med en flintøkse og en pilespid.

Bronzealderen

Rundt om på Als som i så mange andre egne af landet ser vi de store gravhøje, ofte på en bakketop, dominerende i landskabet. En del er gået tabt gennem tiderne, men der er dog flere hundrede tilbage, som gennem fredlysning er bevaret for eftertiden – forhåbentlig da. De er fra bronzealderen, der vel begyndte omved 1500 før vor tidsregning. I den gravhøj, som lå sydøst for Ketting og rummede stridsøkse med mere fra enkeltgravtiden, var der også en grav fra bronzealderen med spydspids og guldarmbånd.

Fra bronzealderen stammer de mærkelige egekistefund – Egtvedpigen er det mest kendte – hvor dragt og andet er vel bevaret. Rester af en egekiste fra denne tid er fundet i en høj ved Nordborg. Der var her et ubrændt lig med hovedet mod vest. Ved dets højre side lå en flintdolk, en dolkklinge og en spydspids, begge af bronze. Et særlig fornemt fund fra denne tid er en smukt ornamenteret bronzedåse, som er fundet ved Gundestrup i Ketting sogn 1934. Den har været brugt af en kvinde til at opbevare småting – svarende til de dametasker, som ingen kvinde idag kan undvære. Dåsen har vel været båret på bæltet, så ornamenteringen kunne ses. Det mærkeligste fund fra denne tid er gjort ved en nu forsvunden tvillingdysse nord for Lunden i Havnbjerg sogn. Pastor Ahlmann i Svenstrup optrådte som amatørarkæolog og gravede her omkring 1858. Nær ved et af kamrene fandt ejeren lidt senere et antal små skåle af tyndt bronzeblik, »kobber kaffekummer« kaldte han dem. De var »sat i hverandre«. To af dem kom til Nationalmuseet. De er sikkert importeret fra Mellemeuropa.

Bronzealderen er også helleristningernes tid. De er meget almindelige øst for Øresund og på Bornholm, men forekommer spredt over det øvrige land. Enkelte kendes også fra Als.

Jernet tages i brug

Omkring 400 før vor tidsregning begyndte man at bruge jern i stedet for bronze til våben og redskaber. Man kalder disse århundreder indtil Kristi fødsel for keltisk jernalder, fordi Norden i denne tid var stærkt præget af de keltiske storriger i Mellemeuropa. Fra denne tid har vi det mest kendte oldtidsfund fra Als, båden fra Hjortspringkobbøl i Svenstrup sogn. Den blev udgravet i de første år efter genforeningen. Med stor møje fik man den nogenlunde rekonstrueret. Den har været en 10 m lang, bygget af brede ahornplanker, to i hver side og vist en i bunden. Plankerne var syet sammen med snor. Som bådskellet er anvendt et spinkelt ribbesystem. Den har været forsynet med tofter, men ikke med åretolde eller årehuller, og er blevet padlet frem med korte årer, hvoraf en del blev fundet på stedet. Den er betydeligt mere primitiv end de større skibe fra vikinge-

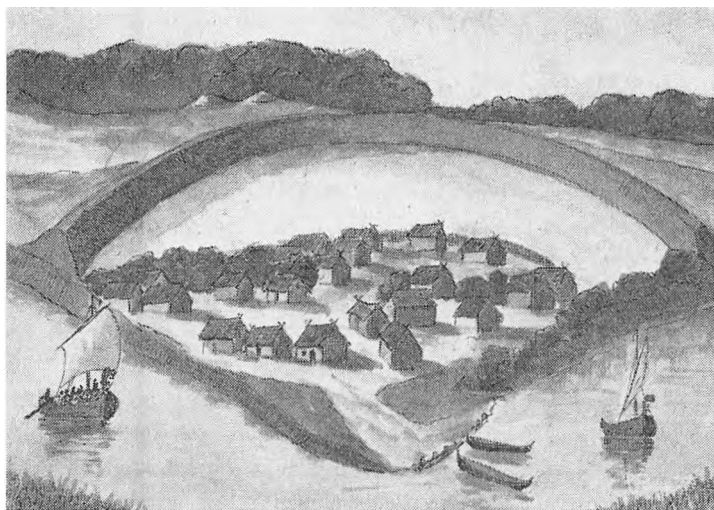
tiden. Omkring båden fandt man en del våben og redskaber. Mest mærkelig var skjoldene, tynde, aflange træplader med et rundt hul i midten, udskåret til hånden. Der var spor af ringbrynjer, nogle enkelte sværd og en hel del spyd. Skeletdele af en hest og en hund lå mellem træsagerne udenfor båden. Rester af mennesker blev ikke fundet. Dette fund ligner de andre og større mosefund fra denne tid, f. eks. Nydam på Sundeved, Thorsbjerg i Angel. Her er sikkert tale om et offerfund til guderne, givet disse af taget krigsbytte efter sejrrig kamp og ofret på et helligt sted.

Omkring Kristi fødsel begynder den romerske jernalder, da påvirkningen fra de områder, som var under Rom, blev stærkere, og industrivarer fra dette højt udviklede samfund fandt vej til Danmark. Fra denne tid er der nogle smukke grave fra Tombølgård i Ulkebøl sogn. Der er her fremdraget bronzekasseroller, drikkehorn og bøjlenåle. Mage til dem er fundet i Pompeji og Herculanium. Et bronzefad havde været brugt som låg på en urne, hvori man havde samlet de brændte ben og gravgodset. Allerede i den ældre bronzealder var man på Als begyndt at brænde de døde, og det blev man ved med indtil et stykke ind i romersk jernalder. Fra samme tid har man ved Majbølgård fundet en boplads, hvor man har afdækket et langhus, 10 m langt og med lerklinede vægge.

Vikingetid

Den følgende tid, indtil 800, kaldes germansk jernalder, de næste århundreder vikingetiden. Fra denne tid er der flere vigtige fund fra Als. I 1925 begyndte Jens Raben, den utrættelige og højtfortjente leder af museet i Sønderborg, en stor udgravning i Ketting. Man fandt en mand, der var begravet med sin stridshingst. Han havde haft sit sværd med i graven. I en anden grav lå en kvinde, som havde fået sit smykkeskrin med sig. Heri var forskellige sølvting og en såkaldt halvbrakteat fra Hedeby, en efterligning af Karl den Store Dorestad-mønt. Dermed kan man med sikkerhed datere fundet til midten af det 10. århundrede.

Lidt øst for Augustenborg ligger et befæstningsanlæg, tidligere

Museumsinspektør Jens Raben har indlagt sig stor fortjeneste som museumsmand og arkæolog. Det var ham, der foretog udgravningen af Brovold-anlægget fra vikingetid og ældre middelalder. Raben har her prøvet på grundlag af de arkæologiske erfaringer at forestille sig, hvorledes Brovold har set ud. Skitsen er fra 1933. Museet på Sønderborg Slot.

kaldet Svenskeskanse. Her er et voldanlæg, der går tværs over en lille trekant, der skyder sig ud mellem den inderste del af Stavnsbøl Fjord, nu Augustenborg Fjord, og Mjang Dams vestlige del. Det er en slags halvkredsvold, der minder om Hedeby. Befæstningsanlægget er beskyttet af to bakker. Volden har vel været en 6–7 m høj. Ved udgravninger her fandt man 7 huse og 25 ildsteder. Husene er fra 2×3 m til 3×4 m og har stor lighed med dem, der er udgravet i Hedeby. Der er i Brovold fundet en del forskellige brugsgenstande, kamme, hestsko, en nøgle. Brovold er nok anlagt ved midten af 1000-årene, altså i vikingetiden, men har været beboet ned i 1200-årene.

Landsbyerne vokser frem

Idag ligger der på Als et meget stort antal landsbyer, tit så tæt sammen, at de næsten er blevet til én bebyggelse. Disse landsbyer er af meget forskellig alder, nogle er ret nye, fra 1500-årene eller senere. Andre er opstået i meget gammel tid. Gennem mange årtiers studium er det lykkedes stednavnefolkene med nogenlunde sikkerhed at bestemme de fleste stednavnes omtrentlige alder. Det kan ske på forskellig måde. Selve sprogsformen har selvfølgelig sin betydning. Vigtigt er det også, at det kan fastslåes, at nogle af endelserne har været i brug andre steder, hvor man omtrent ved, fra hvilken tid de er. Formen *-ing* er således blevet bragt til England af de germanske stammer, som erobrede landet i 400-årene og må altså have været i brug på folkevandringstiden. Navne, der ender på *-by* er yderst almindelige i Danelagen i England, og man kan derfor regne med, at man i Danmark, hvorfra disse vikinger kom, på den tid har brugt denne endelse, når man anlagde og navngav nye byer. Men også i senere århundreder har man i Danmark dannet bebyggelsesnavne, sammensat med *-by*.

De ældste af de navneformer, vi kender fra Als, går næppe længere tilbage end til folkevandringstiden. Man kan så spørge, om der er nogen forbindelse mellem disse bebyggelser, og de bo-pladser, som er fundet i Als' jord, f. eks. fra keltisk jernalder eller ældre tid. Spørgsmålet lader sig næppe besvare, i hvert fald ikke idag. Det er dog vist usandsynligt, at der f. eks. helt fra stenalderen og til idag har været nogen uafbrudt bebyggelse.

Folkevandringstiden

Det ældste navnelag på Als finder vi nok i de fire navne på *-ing*, nemlig sognenavnene Ketting og Egen og landsbynavnene Klinting og Stevning. Egen kaldes 1292 Eking. *-ing* navnene brugtes oprindeligt til at betegne områder, der har tilhørt indbyggerne på det pågældende sted. Klintingerne, beboerne ved klinten, havde bebyggelsen Klinting, og Stevning ejedes af

beboerne ved stavnen eller næsset. Egen er sammensat med eg, Ketting måske med kat.

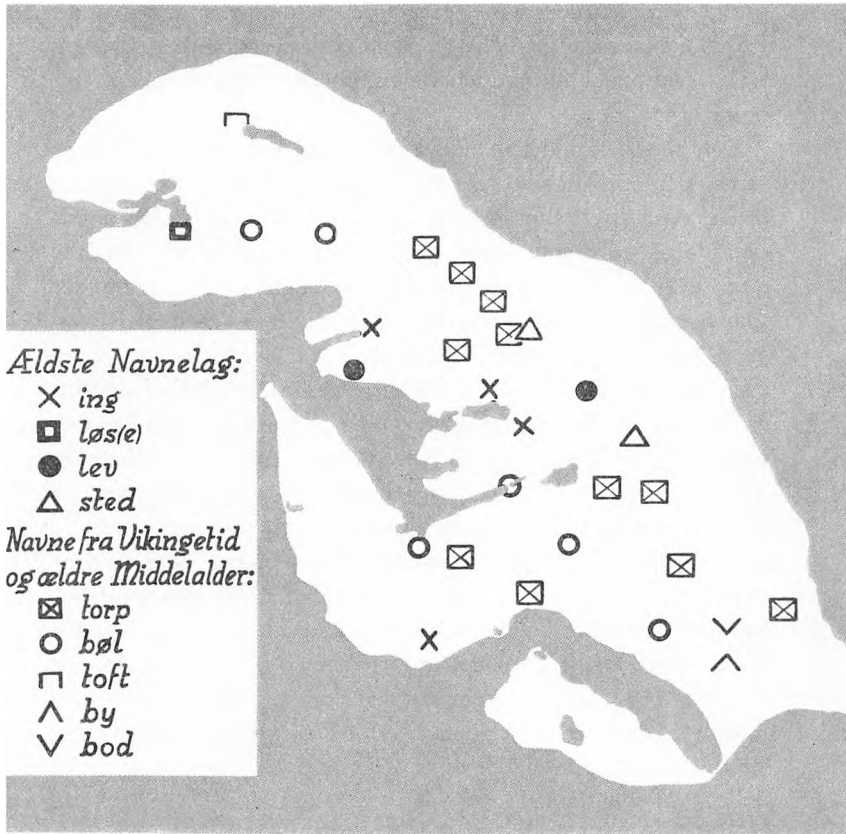
Et andet gammelt stednavn er Mjels, som i 1245 skrives Mialles. Dette ords sidste led er nok et -løse, som er almindeligt på øerne og bedst kan oversættes ved græsgang. Forleddet er mjal, grus eller lignende. Dette navn er måske endnu ældre end formerne på -ing.

I mange tilfælde har det vist sig, at byer, som er og altid har været meget store, også har en høj alder. Holm vest for Nordborg er egentlig et naturnavn. Det er derfor umuligt at sige noget om dets alder, men da Holm er en meget stor by, er det muligt, at der her er tale om en gammel bebyggelse.

Endelserne -lev og -sted anses også for at tilhøre folkevandringstiden. Der er to alsiske navne på -lev, Sebbelev og Hundslev. Ordet er beslægtet med udsagnsordet levne og betyder »efterladt gods«, »arvegods«. Det er altid sammensat med et personnavn. Både Sebbe og Hun forekommer i Sønderjylland i 1400-årene. De to navne på -sted er Borgsted, senere Bosted i Egen sogn. Byen blev nedlagt omkring 1590 af hertug Hans. Det var uden tvivl Hellevedgård, det senere Østerholm, der havde givet den navn. Almsted er sammensat med trænavnet Alm.

Et blik på kortet viser, at fra nogle århundreder efter Kristi fødsel og til henimod vikingetiden har bebyggelsen på Als næsten helt været samlet i den vestlige del af øen. Jorderne her er lettere end mod øst, og der er ikke langt til de mange nor, fjorde og bugter, selvom byerne ligger lidt fra kysten, og selve områderne ud mod vandet næsten er mennesketomme.

De gamle landsbyer ligger med visse mellemrum, men det er, som om de samler sig om ét midtpunkt: Egen. Her lidt øst for Egen kirke blev i middelalderen øens landsting holdt, på Galgebakken, et dominerende midtpunkt i Midtals med en udsigt, der rækker fra Lillebælt og langt ind over Sundeved. Mange stednavne i nærheden vidner om, at her har været et religiøst centrum. I Guderup nævnes f. eks. Torsmade og Torsmose, forleddet i Ålum i Elstrup kan være identisk med gotisk ahls, der betyder tempel.

Kort over de ældste stednavne på Als. Tegnet af Kr. Hald.

Bebyggelsen i vikingetiden

Ældre kort viser, at endnu i 1500-årene har meget store dele af Als været dækket af skov. I århundrederne før vikingetiden har størstedelen af østkysten været skovklædt, og skoven er uden tvivl nået langt frem mod de gamle bebyggelser. De gamle bygder blev efterhånden for trange. Der var folk, som drog i viking vestover. Nogle kom nok aldrig tilbage, hvad enten de slog sig ned dér eller døde på færd. Men der var alligevel unge nok, der ville have jord, og som ikke var bange for at rydde skov og

bringe jorden under plov. Her som så mange andre steder i Danmark blev der grundlagt mange landsbyer i vikingetiden og i den ældre del af middelalderen. Stednavnene fortæller om dette landnam.

Den mest almindelige endelse i alsiske bebyggelsesnavne er -torp, der sprogligt set er det samme ord som tysk dorf og bruges om udflytterbebyggelser fra de gamle landsbyer. På dansk område er -torp som oftest blevet til -rup og -strup. Der har oprindeligt været 15 torpbyer på Als, nogle er nu forsvundet som Svelstrup i Asserballe, der er kendt fra navnet Svelstrupskov, senere Kettingskov. To af de 15 er sognenavne, Hørup og Svenstrup. Det første led i Hørup er høj, gravhøj. Guderup er sammensat med mandsnavnet Guthi, Sjellerup med personnavnet Sælvi, Elstrup med Elef, Gundestrup med Gundi og Tovrup med Tovi. I Vollerup indgår vold, der her betyder slette eller græsgang. Det var almindeligt, at torperne havde et personnavn som forled, vel navnet på den mand, som er draget ud fra den gamle by og er begyndt at dyrke den jomfruelige jord derude i skoven eller i udmarken. I Kongeriget finder man mange kristne navne som forled, men ikke på Als. Det er et vidnesbyrd om, at navnene her er ret gamle. Måske kan enkelte af dem være fra tiden, lige før vikingetogterne begyndte. På den anden side er der også oprettet nye torper i den ældre del af middelalderen.

Endelsen -by var almindelig i vikingetiden, men har dog også været benyttet i den senere tid. Skovby på Sydals nævnes første gang 1373. Lavensby hed oprindeligt Langesø, det gamle navn for Nordborg Sø. Fjelby kaldes 1245 Fialbothe, Fjællebod(er), Sønderby og Østerby på Kegnæs er først anlagt ved kolonisationen af Kegnæs 1615. Fra omtrent samme tid som -by, omend måske lidt yngre, er navnene på -toft. Det eneste eksempel på Als er Tontoft, en lille bebyggelse ved Nordborg, som har givet denne bys kirke navn. Lidt yngre er vist byer med endelsen -bøl. Ulkebøl, Brandsbøl og Lebøl er sammensat med personnavne, Ulki, Brand og Levi, Majbøl med made, en fugtig eng. Navnet Stavnsbøl, en nu forsvundet landsby, er sammensat med stavn, der betød fremspring eller næs.

Der er flere andre navneformer, som går tilbage til vikingetid eller i hvert fald til den lidt ældre middelalder. En del landsbynavne ender på -mark, som her nærmest betyder rydning, og de er sammensat med et personnavn, Mommark således med det frisiske Momme, der nok først er kommet til Nordslesvig omkring 1400. To små bebyggelser, Tandsryde og Katryde, bærer i selve navnet vidnesbyrd om at være rydningsbyer. De er dog betydeligt yngre. Ordet -slet i Tandslet er også et ældre navn, der minder om skovrydning. Ord for skov indgår i flere ord, Helleved er den hellige skov og må være fra hedensk tid, det samme gælder Vibøge, et vi, et helligt sted, med bøgebevoksning. Også det må være fra før kristendommens komme til øen. Lysabild betyder det lyse åbne æblekrat. Byen nævnes første gang 1245. Flere navne er sammensat med bjerg eller lignende. I Havnbjerg er forleddet et personnavn, og det første ord i Mintebjerg er planten mynte. Lambjerg er egentlig Langbjerg. Ordet -balle betegner en mere jævn stigning end -bjerg. Asserballe er sammensat med et personnavn, og det første ord i Broballe er bro. Byen ligger ved et vandløb, der forbandt Bundsø og Mjels Sø.

Kådnerbyerne

Disse yngre byers jord er dyrket op af mennesker, der vel især er kommet fra de gamle byer. De viser, hvordan bebyggelsen efterhånden bredte sig mod øst. Skoven blev hugget bort, jorden ryddet og taget under dyrkning. Det samme kender vi fra de fleste andre dele af landet. Men i den sidste del af middelalderen gik denne udvidelse af bebyggelsen mange steder i stå, ja ofte er der tilbagegang på grund af »landbrugskrisen«. Dyrket jord fik lov til at ligge hen, sprang i hede, gårde og landsbyer blev øde, kirker forladt. Anderledes gik det på Als. Allerede i 1400-årene begyndte en ny udflytterbevægelse mod øst, mere skov blev taget under plov. Grunden må have været et stigende befolkningstal. Under hertug Hans kom hertil dog, at mange gårde, ja hele landsbyer blev nedlagt. De mænd, der mistede deres bol, måtte slå sig ned som kådner, i landsbyen selv, hvis den bestod, eller dér, hvor helt ny jord kunne blive

dyrket. En samlet kolonisation skete på Kegnæs, hvor hertugen ligefrem anlagde to byer, byggede kirke og ladegårde. Disse nye bebyggelses navne ender på -skov og har som forled navnet på den by, de ligger nærmest, og hvorfra de fleste beboere vel er kommet.

Bønderne her var ikke »bolsmænd«, de havde ikke del i landsbyens rebdragne jord, de var kådnere, som husmænd med jord kaldes på Als. Det var ikke blot i nybyggerne, at der kom nye landbrug. Rundt om i de gamle landsbyer oprettede man gennem de nyere århundreder utallige kådnersteder. Ikke mindst var præsterne yderst villige til at afstå jord til nye præstekådnere.

Bebyggelsen på Als er således vokset frem lidt efter lidt. Noget større ophold i udvidelsen har der ikke været. Endnu idag ligger de fleste af de gamle landsbyer dér, ofte er de vokset så meget, at flere af dem nu næsten udgør én bebyggelse. Og rundt om, hvor man kunne få lidt jord, opstod nye smålandbrug. Als er tæt bebygget, men bebyggelsen er samtidig yderst spredt med mange småbebyggelser og enkelthuse. Den nye voldsomme udvikling efter storindustriens indtog på øen – ikke mindst med Danfoss – har medført en stor udvidelse af det bebyggede område. Nordborg, Sønderborg og mange landsbyer er vokset stærkt. Det har præget bebyggelsesbilledet, og mange tidligere landsby-miljøer er blevet urbaniseret, det vil sige, at de har fået købstad-præg. Derimod er selve landbrugets struktur ikke væsentlig ændret, selvom en del småbrug ikke mere drives som landbrug.

Als' historie før Treårskrigen

Øens navn har gennem tiderne givet anledning til mange fortolkninger. En tid var der mange, som troede, det var det gotiske ord *ahls*, tempel, man genfandt her. Det ville kunne styrke den gamle teori om, at Als var den af den romerske forfatter Tacitus omtalte *ø*, hvor gudinden Nerthus havde sin hellige lund. Af filologiske grunde kan denne og andre tidligere fortolkninger ikke være rigtig. I *Knytlingasaga* kaldes *øen* *Aley*, og man tolker idag navnet som *ø*, sammensat med et gammelt dansk personnavn *Alir*.

Als i middelalderen

Als lå udenfor den jyske sysselinddeling og var ikke en del af hertugdømmet Sønderjylland eller Slesvig. Fra gammel tid hørte det da også under biskoppen i Odense, ikke under Slesvig-biskoppen. De to store borge på øen, Nordborg og Sønderborg, er begge bygget i 1100-årene. Als var let at angribe fra søen, og øen lå udsat for vendernes hærgen. Borgene skulle beskytte øen mod de slaviske angreb. I sin *Slavekrønike* fra omkring 1170 fortæller den holstenske præst Helmold om vendernes angreb på Als: »Slavernes hær indfandt sig ganske uventet, satte sig i besiddelse af hele landet, lagde kirkerne i grus, gjorde øens befolkning til fanger og slog hver den, der vovede at sætte sig til modværge, med det skarpe sværd«. Han fortæller endvidere, at på en enkelt markedsdag var ikke mindre end 700 alsinger til salgs.

Kong Valdemar Sejrs søstersøn grev Albrecht af Orlamünde kaldes 1229 herre til Als og har vel resideret her. Ved skiftet efter ham i 1245 fik kong Erik af sine to brødre, Abel og Christoffer, en del spredt gods rundt om på øen.

Selvom Als ikke hørte med til hertugdømmet, søgte hertugerne af Abels slægt at blive herrer på øen. 1285 behandlede danehoffet i Nyborg den langvarige strid mellem konge og hertug og bestemte, at 12 mænd skulle afgøre, hvem den til-

hørte. Deres kendelse gik ud på, at »herredømmet over nævnte land Als, nemlig fæstninger og borge sammesteds, de mænd, der er bundet ved mandsed til riget Danmarks krone samt bønderne, med rette tilhørte nævnte kong Erik i rigets kronens navn«. Året efter godkendte hertugen, at kongen skulle være herre på Als. Men da Erik Glipping havde fundet sin bane i Finderup lade 22. november 1286, var kongens og rigets magt svækket. Året efter lagde et danehof øen under hertugen og hertugdømmet.

Det var her på øen, på Sønderborg Slot, at den senere kong Valdemar Atterdag i 1340 fejrede sit bryllup med hertug Valdemars søster Helvig. Forholdet mellem de to svogre blev senere dårligt, og 1358 erobrede kongen Als. Sønderborg fik han dog først senere. Men på ny skiftede billedet. Valdemars datter Margrethe måtte 1386 forlene hertugdømmet og dermed nu også Als til den holstenske grev Gerhard. Erik af Pommern prøvede at blive herre i det danske hertugdømme, han erobrede Als i 1410, men Sønderborg Slot kunne han ikke tage. Der blev kæmpet i de følgende år, og kong Erik sendte flådeekspeditioner til øen 1421 og 1430, men begge mislykkedes. Først 1460, da kong Christian 1. blev kåret til hertug over Sønderjylland, kom øen på ny under Danmarks konge.

Kirker og adelsborge

I disse århundreder beretter annaler, årbøger eller dokumenter om krig og ufred på Als. Men derfor skal ikke glemmes fredens dont i landsby og sogn. Årtierne på begge sider af 1200 er det store kirkebyggeris tid. Augustenborg Kirke er jo oprindeligt slotskirke, bygget samtidigt med Augustenborgernes store palæ, fra 1770–76. Sønderborg Skt. Jørgens kirke, nu kaldet Skt. Marie, er fra tiden lige før 1600. Af de almindelige landsbykirker er Kegnæs fra 1615, da øen blev koloniseret. Ketting kirke er fra 1773 – tårnet er dog fra omkring 1200 – men har afløst en ældre romansk kirke. Alle de øvrige 11 kirker på øen er romanske. 8 af dem er bygget af rå kampesten, nogle står på tilhugne granitkvadre. Kun fire kirker er bygget af teglsten, nemlig Nordborg, Egen, Tandslet og Lysabild kirker.

I sengotisk tid, i sidste halvdel af 1400-årene og tiden hen til reformationen, blev kirkerne alle steder – Asserballe er den eneste undtagelse – udvidet. Nogle fik tårn, hvis de da ikke havde det i forvejen. Andre steder forlængede man skibet, nogle kirker fik hvælv, mange steder blev der bygget våbenhus, nu og da et kapel eller et sakristi. Sådanne sengotiske udvidelser og forandringer er også almindelige andre steder i landet. Als indtager ikke her nogen særstilling, selvom forandringerne her kan forklares ved øget befolkning og vel også stigende velstand.

Der er rundt om på Als et stort antal voldsteder. Nogle af dem er så gamle, at man ikke ved noget om dem, heller ikke hvem der har boet dér, eller hvad borgene blev kaldt. Andre kan historien berette en del om. I et skatteregister fra 1543 nævnes en række herremænd på Als. En del af dem var af gammel sønderjysk adel. Slægterne Sture og Holck spillede på denne tid en stor rolle på øen. Andre var holstenske som Benedikt Sehested på Melletgård eller Otto Breide på Søbo. Det skulle ikke vare så længe, inden der ikke var flere herremænd på øen Als.

Hertug Hans den Yngre

Da kong Hans og hans broder hertug Frederik delte hertugdømmerne i 1490, beholdt kongen de to alsiske len, Sønderborg og Nordborg. Da oprøret mod Christian 2. var brudt ud i 1523, og de holstenske tropper i ilmarch gik nordpå, passerede de forbi de kongelige slotte. Senere angreb de dem. På Sønderborg Slot var Manderup Holck lensmand. Det var »et stærkt muret hus«, men holstenerne førte artilleri frem, og kvinderne begyndte at skrike, da »kalk og puds røg dem om ørene«. 6. april var også her modstanden brudt. Hertug Frederik var herre på Als.

Delingen mellem Christian 3. og hans brødre i 1544 fik ingen betydning for øen, som forblev under kongen, men blev udlagt til »livgeding« for hans dronning Dorothea, det vil sige, at hun skulle have indtægten af Als og Sundeved, når hun blev enke. Det blev hun i 1559, og hun boede derefter en del på Sønderborg Slot og fik på forskellig måde betydning for øen.

Hertug Hans den Yngre, død 1622. Udsnit af maleri.
Frederiksborg Museet.

Også den nye konge, Frederik 2., delte med sin broder, hertug Hans den Yngre. Det blev i 1564 bestemt, at han skulle have Nordborg og Sønderborg len, når enkedronningen døde. I brevet er dog udtrykkelig undtaget det gods, der hørte under riget. Kongen og det danske rigsråd havde tanker om at danne en slags kongelige enklaver her, især bestående af nuværende eller tidligere kirkeligt gods samt af de gårde, som tidligere konger havde købt. Da hertugens moder døde i 1571, overtog han sit lille hertugdømme. Grundlaget for hans styre og hans magt var jo jordegodset på Als og Sundeved, hvortil også kom Ærø og det nordlige Angel omkring Ryd kloster, det senere Glücksborg. Men der manglede jo det gods, kongen havde forbeholdt sig, og som nu lå under Nyborg Slot. Og rundt om sad de mange herremænd, som var ejere af en stor del af den for hertugen så dyrebare alsiske jord. Efter mange og lange forhand-

linger lykkedes det 1582 hertugen at få skøde på godset under Nyborg mod at afstå besiddelser, han havde andre steder i Sønderjylland. Drømmen om kongelige enklaver på Als var blevet til intet. Hertug Hans' første mål var nået.

Men det adelige gods? Hertugens planer var helt klare. Al jord på den frugtbare ø skulle være hans. Systematisk begyndte han at købe gods op. Det var umådelige summer, der skulle til, men det lykkedes ham at skaffe dem. I sit testamente fra 1621 nævner han, at han havde købt Rumohrsgård, tidligere Søbo, for 33.000 rigsdaler, Gammelgård for 87.500, Rønhave for 15.500, Østerholm eller Hellevedgård for 87.500 og Mjelsgård for 15.500 rigsdaler. Fra omkring 1602 var han så at sige ene-ejer af den alsiske jord, bortset fra det, der tilhørte kirke og præst. Disse sidste to tiår af 1500-årene blev på sin vis nogle af de vigtigste i Als' historie. Herregårdene forsvandt fra øen. Nogle blev nedlagt, andre blev omdannet til ladegårde eller pensionærgårde, der mod en vis afgift, pension, blev forpagtet bort. Fra gammel tid var Als delt i to herreder, Sønder og Nørre herred. Hertil var i slutningen af middelalderen kommet Egen herred, udskilt af Nørre herred. Herrederne blev ved at bestå, men øen blev desuden opdelt i »len«, der lå rundt omkring de tidligere herregårde og var opkaldt efter dem. Hertug Hans var kun »afdelt fyrste«. Han var aldrig blevet hyldet af hertugdømmernes stænder. Han var dygtig og energisk, men stejl og rethaverisk. Lånene til de mange godskøb, et omfattende byggeri og den standsmæssige opdragelse af de mange børn – der var 23 – stillede store krav til hans økonomi. Af al sin magt søgte han at få så meget som muligt ud af sin jord. Han behandlede bønderne med stor hårdhed og vilkårlighed. Mange måtte forlade hus og hjem, ja hele landsbyer blev lagt øde, for at hertugen kunne udnytte deres marker på en mere indbringende måde. Det er ikke med urette, at tradition og sagn siden da har berettet om den onde hertug og hans hensynsløshed.

Præsterne kunne han ikke helt behandle, som han ville. De hørte jo under Fyn og havde deres beskyttere i biskoppen og stiftsbefalingsmanden på denne ø. Kirke og præst i Sønderborg

var dog kommet direkte under hertugen, og da han i 1582 fik Egen kirke, der indtil da havde hørt under Ryd Kloster, blev også den lagt under den hertugelige provst, der ligeledes havde opsyn med Kegnæs kirke, som blev bygget 1615.

Fjendtlig besættelse

Da hertug Hans døde i 1622, blev hans landområde delt i fire hertugdømmer: Nordborg og Sønderborg, Glücksborg og det holstenske Plön. Hver af de fire hertuger fik et stykke af Ærø. Under kejserkrigen blev Als i 1627 besat af de kejserlige tropper, som blev der til 1629. Derimod undgik de to hertuger, at øen blev besat af de fjendtlige tropper under Torstenssonkrigen. Men da svenskekongen i 1657 angreb Danmark, fik man på Als krigenes ødelæggelser og grumhed at føle. Øen var jo en slags flankestilling og blev straks besat af Karl 10. Gustavs tropper. Det blev et års tid senere de allierede hjælpetropper, der tog øen fra svenskerne. Dagsbefalingen blev udstedt i Dybbøl den 12. december 1658, og to dage senere begyndte brandenburgerne og polakkerne at gå over det smalle Als Sund. Polakkerne lod deres heste svømme over vandet under anførelse af wojevoden Czarniecki. Polakken Jan Pasek, der var med tropperne i Danmark, har skrevet om polakkernes angreb på Als. Han fortæller, at svenskerne åbnede ild, inden hestene nåede land. Men da polakkerne »kom op af vandet, sprængte de straks ind på fjenden. Da svenskerne mærkede, at vore skydevåben ikke var blevet fugtige, skønt vi lige var steget op af havet, men at vi tværtimod skød og fyrede, smurte de haser det bedste, de havde lært . . . Fangerne sagde bagefter: Vi antog, at I var djævle og ikke mennesker«. Det lykkedes den svenske general Ascheberg på Sønderborg Slot at få sine tropper bragt ombord på en svensk flådeafdeling, der lå udenfor. Et stort antal heste og 24 kanoner blev erobret af de allierede. Nogle dage senere blev også Nordborg Slot erobret.

Denne besættelse af de allierede medførte frygtelige lidelser for alsingerne. Der går mange sagn om den grumhed, hvormed de – og ikke mindst de vilde polakker – for frem. En indberetning fortæller fra Nordborg: »Under belejringen af

Kort over Als og en del af Sundeved fra 1649. Det kgl. Bibliotek.

Nordborg Slot havde polakkerne deres bål i kirken og brændte alle stolene. Deres heste førte man også derind.

Da tropperne endelig drog bort, var det en fattig ø, de forlod. Også de to fyrster var forarmede, og 1667 kom begge hertugdømmer under konkursbehandling. Kongen tog dem i sin besiddelse. 1676 overgik Nordborg amt dog til hertugen af Plön. Der var stadig en regerende hertug på Als. 1723 fik kongen imidlertid de to nordborgske len Hjortspring og Østerholm, 1730 også Mjelsgård og Nordborg len. Kongelig Majestæt var på ny den eneste herre på Als.

Augustenborgerne

Den første hertug af Sønderborg, Alexander, havde en yngre søn Ernst Günther, som i 1651 af kongen erhvervede byen Stavnsbøl og en del gårde i Sebbelev. Byen blev nedlagt, og her byggede han et slot, der blev kaldt Augustenborg. 1668 fik han Rumohrsgård, senere Bro og Gundestrup, 1730 Gammelgård len, 1746 Rønhave len og Sønderborg ladegård len med slottet, 1764 Majbølgård og Kegnæsgård len. Bortset fra Kegnæs og lidt af Lysabild sogn var hele Als Sønder herred kommet under de augustenburgske hertuger, som ikke var egentlig regerende fyrster, snarere store godsejere, der dog kunne udnævne retsmedsmænd, præster og degne.

Bønderne på Als havde aldrig været livegne som deres fæller på Sundeved og i Lundtoft herred. De var fæstere, men havde en ret fri og selvstændig stilling, selvom de var forpligtet til at yde hoveri til de kongelige eller hertugelige pensionærgårde. 1765 godkendte kongen, at Nygård og Hjortholm skulle udstykket. Parcellerne skulle udbydes enkeltvis »for at forøge antallet af de familier, der ville slå sig ned«. Det var forpagteren på Hjortholm, Nis Lorentzen, og pastor Broholm, der havde stillet det forslag, som førte til kongens beslutning. Dermed begyndte udparcelleringen af de kongelige domæner, og i løbet af ret kort tid blev de store marker udstykket og hoveriet afløst. På de augustenburgske områder fortsatte hoveriet derimod, og i 1800-årene kom det til meget store uoverensstemmelser mellem hertugen og bønderne om denne arbejdsforpligtelse. Det førte til en stigende uvilje hos hertugens undersåtter mod herren på Gråsten og Augustenborg.

Krigen mod englænderne 1807–14 blev en frygtelig byrde for landet, selvom det ikke kom til krigeriske handlinger på øen, bortset fra, at en engelsk brig i 1807 bombarderede Mommark. Ingen kom noget til. Biskop Jørgen Hansen fortæller i sine erindringer, at hans moder fik en skræk, som hun aldrig forvandt. »Mærkværdig var«, siger han, »den militære ånd, der gennemtrængte den hele befolkning. På alle højder var indretninger til at signalisere, når et engelsk skib var i farvandet;

Den augustenborgske hertugfamilie, malet af Carl Hartmann 1845. Maleriet findes på Frederiksborg Museet.

kystmilitsen eksercerede, bevæbnet dels med bøsser, dels med spyd«. 1808 oprettede hertug Frederik Christians gemalinde, Frederik 6.s søster, et korps, efter hende kaldt »Hertuginde Louise Augustas Livjægerkorps«.

Krigen gav fattigdom og dyrtid, og så kom bankerotten 1813 og derefter i en række år en alvorlig landbrugskrise med dårlige tider for bønderne, der fik altfor lidt for deres produkter. Allerede i 1700-årene havde der nu og da været lidt diskussion om det urimelige i, at tysk spillede så stor en rolle i administrationen på Als, hvor dog alle var danske og talte dansk. Efter 1810 blev denne diskussion stadig skarpere og skarpere. Modsætningerne mellem dansk og tysk i disse årtier før det

store brud i 1848 er mangeartede og kan kun forstås på baggrund af de komplicerede forhold på øen. Den verdslige administration var i høj grad tysk, både i den kongelige og i den hertugelige del. Den gejstlige var næsten udelukkende dansk, og det meste af øen hørte under et kongerigsk stift indtil 1819, da Als sammen med Ærø blev et selvstændigt bispedømme under den lærde Stephan Tetens, en ivrig forkæmper for dansk sprog og kultur. Til disse administrative problemer og modsætningsforhold kom et politisk. Hertug Frederik Christian var en »stuelærd pedant«, hungrig efter boglig viden, men uden forstand på mennesker. Efterhånden kom han i et skarpt modsætningsforhold til sin kongelige svoger. Han mente, at dennes politik var rettet mod det augustenburgske hus og de rettigheder, som det mente at have i hertugdømmerne. Hans datter Caroline Amalie blev efter hans død i 1814 gift med den danske tronfølger Christian Frederik. Brylluppet blev fejret i maj 1815 på Augustenborg, hvor Frederik 6. aflagde besøg på vejen hjem fra Wienerkongressen.

Den unge hertug Christian August var selvsikker, opfyldt af tanken om egen værdighed og med en næsten fanatisk overbevisning om sit hus' rettigheder. Modsætningsforholdet til kongehuset voksede stærkere og stærkere, i stænderforsamlingen støttede han den tysksindede politik og vendte sig også på Als mod den nye danske bevægelse. Alsingerne havde ikke noget imod, at der var tyskundervisning i skolen, det sproglige var ikke det væsentlige i øens problemer på den tid. Men hertugens stilling i den antityske bevægelse, hans optræden på øen i sproglige og nationale forhold, men også overfor den enkelte, medførte, at bønderne mere og mere vendte sig mod ham.

Krigenes tid

Og så kom budskabet om oprøret, eller som slesvig-holstenerne kaldte det »rejsningen«, i Rendsborg den 24. marts 1848. En af den provisoriske regerings medlemmer var hertug Christian Augusts broder, prinsen af Noer. Hertugen selv udstedte den 31. marts en proklamation, hvori han gav sin fulde tilslutning til det skete.

Martsdagene på Als

Lørdag den 25. marts kom budskabet om oprøret til Sønderborg. Magistraten holdt denne og de følgende dage møder. De fleste var indstillet på at anerkende den provisoriske regering. Men ved et møde mandag eftermiddag protesterede deputeret og stadshauptmand Hans Peter Hanssen, kaldet Norsk, herimod. Man udsatte afgørelsen. Før onsdag gik der alligevel ikke post sydover. Dagen efter løb den danske korvet Najaden ind til Sønderborg. Den blev kommanderet af kaptajnløjtnant Dirckinck-Holmfeld. På skibbroen havde lodsoldermanden hejst dannebrog. Magistraten holdt møde, og borgmester Langreuter talte om, at nu var vi »i fjendens vold«. I et brev fra Als kort efter siges det, at hvis man i Sønderborg havde anerkendt den provisoriske regering, »så havde de vist nok haft alle bønderne fra landet på halsen. De havde lovet sønderborgerne, at deres blod i så fald skulle have flydt i rendestenen«.

Da bønderne på Als hørte om det, der var sket i Rendsborg, opstod der en stærk bevægelse. Man holdt møder rundt om, således på Mjelsgård, hvor øvrigheden i Nordborg måtte give møde. Husfoged Riegels og flere bønder talte dér og »stemte for en kraftig optræden mod tyskheden«. Også på Augustenborg mødte bønderne op. Dannebrog blev hængt op i slotstårnet, slottet blev åbnet, rustkammeret brudt op og geværene borttaget. Ikke mange dage senere besøgte kabinetssekretær Trap Augustenborg. Han fortæller herom: »I det daglige værelse lå sytøj og bøger, således som man kunne forlade det for at gå

Krig og belejringstilstand

Den 2. april 1849 ophørte våbenstilstanden. Den nye krigsminister, general C. F. Hansen, ledede fremrykningen af de danske tropper fra Als og frem mod midtlandet. Der blev kæmpet ved Adsbøl og Ullerup. Men da tyske forbundstropper nåede frem, trak generalen mod alle højere officerers råd tropperne tilbage til brohovederne ved Als Sund. Man var begyndt at bygge skanser på Dybbøl, men nu blev de rømmet uden kamp. Hovedparten af hæren blev overført til Fyn, men et flankekorps under de Meza blev efterladt på Als. Fra 12. maj var hele Als erklæret i belejringstilstand, og general de Meza havde nu al myndighed. Allerede den 10. juli 1849 blev der sluttet våbenstilstand. Nordslesvig skulle besættes af norske og svenske tropper. I august kom en del af dem til Sønderborg, hvorfra de skulle videre. Der blev holdt stor fest for dem, og gaderne blev bestrøet med blomster. Den 4. september blev belejringstilstanden ophævet, og kort efter overtog general Schleppegrel befalingen på Als.

Allerede hen på efteråret begyndte man at indkalde tropper, og efterhånden var der omkring 12.000 mand på Als. Den 16. juli 1850 gik de første styrker over pontonbroen til Sundved. En mængde mennesker »havde forsamlet sig for at sige farvel, hvilket skete ved at råbe hurra, vifte med tørklæder osv.«. De kom ikke alle tilbage fra den kamp, de var på vej mod. Slaget ved Isted den 24. og 25. juli 1850 blev det blodigste i Danmarks historie, men med det var krigen i virkeligheden afgjort, selv om fjendtlighederne først ophørte den 13. januar 1851.

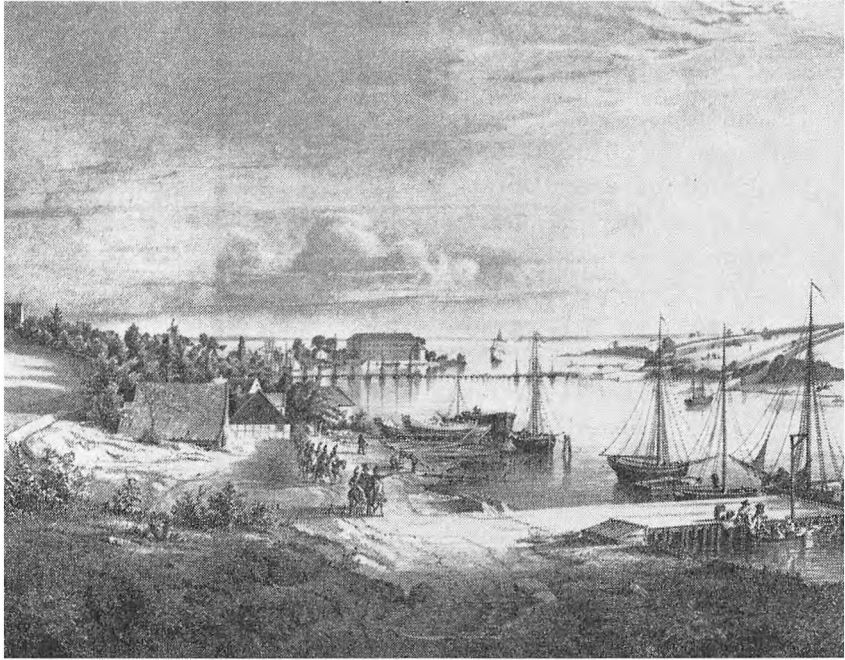
Als havde hele tiden været på danske hænder. Her kom aldrig »insurgenter« eller tyske tropper, her var der ikke noget »oprør«, men øen lå både i 1848 og 1849 lige bag frontlinien, og til tider var her betydelige tropestyrker. Både i Sønderborg og ude på landet var der meget store indkvarteringer. Der var ikke mange huse og gårde, hvor man ikke på denne måde mærkede krigen, hvor dagliglivet i krigens tre år ikke blev helt ændret. Breve og dagbøger viser tydeligt, at soldater og øens beboere kom godt ud af det med hinanden.

Krig og belejringstilstand

Den 2. april 1849 ophørte våbenstilstanden. Den nye krigsminister, general C. F. Hansen, ledede fremrykningen af de danske tropper fra Als og frem mod midtlandet. Der blev kæmpet ved Adsbøl og Ullerup. Men da tyske forbundstropper nåede frem, trak generalen mod alle højere officerers råd tropperne tilbage til brohovederne ved Als Sund. Man var begyndt at bygge skanser på Dybbøl, men nu blev de rømmet uden kamp. Hovedparten af hæren blev overført til Fyn, men et flankekorps under de Meza blev efterladt på Als. Fra 12. maj var hele Als erklæret i belejringstilstand, og general de Meza havde nu al myndighed. Allerede den 10. juli 1849 blev der sluttet våbenstilstand. Nordslesvig skulle besættes af norske og svenske tropper. I august kom en del af dem til Sønderborg, hvorfra de skulle videre. Der blev holdt stor fest for dem, og gaderne blev bestrøet med blomster. Den 4. september blev belejringstilstanden ophævet, og kort efter overtog general Schleppegrel befalingen på Als.

Allerede hen på efteråret begyndte man at indkalde tropper, og efterhånden var der omkring 12.000 mand på Als. Den 16. juli 1850 gik de første styrker over pontonbroen til Sundved. En mængde mennesker »havde forsamlet sig for at sige farvel, hvilket skete ved at råbe hurra, vifte med tørklæder osv.«. De kom ikke alle tilbage fra den kamp, de var på vej mod. Slaget ved Isted den 24. og 25. juli 1850 blev det blodigste i Danmarks historie, men med det var krigen i virkeligheden afgjort, selv om fjendtlighederne først ophørte den 13. januar 1851.

Als havde hele tiden været på danske hænder. Her kom aldrig »insurgenter« eller tyske tropper, her var der ikke noget »oprør«, men øen lå både i 1848 og 1849 lige bag frontlinien, og til tider var her betydelige troppestykker. Både i Sønderborg og ude på landet var der meget store indkvarteringer. Der var ikke mange huse og gårde, hvor man ikke på denne måde mærkede krigen, hvor dagliglivet i krigens tre år ikke blev helt ændret. Breve og dagbøger viser tydeligt, at soldater og øens beboere kom godt ud af det med hinanden.

Udsigt fra Als over mod Sundeved, hvor man ser de danske brohoveder, som de danske soldater holdt besat i Treårskrigen år. Det kgl. Bibliotek.

ber blev der oprettet en såkaldt »immediatkommission« på Als, bestående af Carl Moltke, den senere minister for Slesvig, Fr. H. Chr. Johannsen, amtmand i Haderslev, og biskop Jørgen Hansen. Biskoppen var indfødt alsinger, havde været præst i Notmark fra 1830, i Egen fra 1845, og blev kort før martsdagene biskop Tetens' efterfølger. Han var i denne tid øens betydeligste mand, højt begavet, praktisk med en fast karakter. Han var hurtigt kommet i modsætningsforhold til hertugen og havde værnet det danske sprog. Bevægelserne i marts 1848 stod han dog afvisende overfor. Han havde overværet Casinomødet og sagde da til en bekendt: »De folk er gale. Det er en ligeså stor separatisme som den anden«, altså den slesvig-holstenske. Han var ikke ejerdansker, men helstatsmand og konservativ.

ind og tage en frokost. Musikalier lå opslagne på klaveret, uåbnede breve på skrivebordet, men sølvtøjet var dog borte, det havde den omhyggelige hushofmester . . . skjult«. Hertugen var ikke på slottet, da oprøret udbrød, og den hertugelige familie havde, vist søndag, forladt Als. Der blev dannet folkevæbninger på øen, én for Nordals med Riegels som anfører, én for Sydals. Den 30. marts kom 5. danske bataillon til Als og med den kammerherre H. C. Riegels, selv født i Nordborg og nu af kongen udnævnt til kommandant på øen. Han lagde straks byen og det augustenburgske godsområde ind under amtmænd Johannsens myndighed. En del embedsmænd, som var slesvigholstensk sindede, blev suspenderet. Sidst i maj blev kammerherre Riegels desuden civilguvernør over øen og chef for den alsiske folkevæbning, og i juli blev der valgt et folkeråd for Als på 9 medlemmer. Det fik dog ikke større betydning.

Den 30. marts blev et kompagni af 5. bataillon forlagt til Dybbøl. Efterhånden kom en del danske tropper til øen, og 6. april var Frederik 7. på besøg i Sønderborg. Kabinetssekretær Trap fortæller i sine erindringer: »Tordnende hurraråb lød fra strandbredden, Dannebrog vøjede fra det gamle slot, fra skibe og huse. Salutter lød fra krigsskibene og skansen ved havnen«.

Krigen i 1848

Den 9. april fik man efterretninger om den danske sejr ved Bov, og på dampskibe kom snart efter de første fanger fra insurgenthæren. De blev bragt op på Slottet. Snart vendte lykken sig, og den 25. april gik den danske hærs hovedafdeling over Gråsten tilbage til Als. Den 6. maj satte de danske tropper over Als Sund under beskyttelse af krigsskibenes og de faste landbatteriers kanoner. Der blev anlagt to brohoveder. Den 28. maj avancerede de danske styrker til Nybøl og oprettede en forpostkæde tværs over Sundeved, men da forbundshæren gik til angreb 5. juni, veg danskerne tilbage til Dybbøls højder. De følgende måneder blev rolige her, og den 26. august blev der i Malmø sluttet våbenstilstand. Als' forsvar blev nu udbygget med en række kystbatterier og lynetter, og en optisk telegraflinie blev oprettet fra Sønderborg over Almsted til Bøjden. I septem-

Krigenes tid

Og så kom budskabet om oprøret, eller som slesvig-holstenerne kaldte det »rejsningen«, i Rendsborg den 24. marts 1848. En af den provisoriske regerings medlemmer var hertug Christian Augusts broder, prinsen af Noer. Hertugen selv udstedte den 31. marts en proklamation, hvori han gav sin fulde tilslutning til det skete.

Martsdagene på Als

Lørdag den 25. marts kom budskabet om oprøret til Sønderborg. Magistraten holdt denne og de følgende dage møder. De fleste var indstillet på at anerkende den provisoriske regering. Men ved et møde mandag eftermiddag protesterede deputeret og stadshauptmand Hans Peter Hanssen, kaldet Norsk, herimod. Man udsatte afgørelsen. Før onsdag gik der alligevel ikke post sydover. Dagen efter løb den danske korvet Najaden ind til Sønderborg. Den blev kommanderet af kaptajnløjtnant Dirckinck-Holmfeld. På skibbroen havde lodsoldermanden hejst dannebrog. Magistraten holdt møde, og borgmester Langreuter talte om, at nu var vi »i fjendens vold«. I et brev fra Als kort efter siges det, at hvis man i Sønderborg havde anerkendt den provisoriske regering, »så havde de vist nok haft alle bønderne fra landet på halsen. De havde lovet sønderborgerne, at deres blod i så fald skulle have flydt i rendestenen«.

Da bønderne på Als hørte om det, der var sket i Rendsborg, opstod der en stærk bevægelse. Man holdt møder rundt om, således på Mjelsgård, hvor øvrigheden i Nordborg måtte give møde. Husfoged Riegels og flere bønder talte dér og »stemte for en kraftig optræden mod tyskheden«. Også på Augustenborg mødte bønderne op. Dannebrog blev hængt op i slotstårnet, slottet blev åbnet, rustkammeret brudt op og gevæerne borttaget. Ikke mange dage senere besøgte kabinetssekretær Trap Augustenborg. Han fortæller herom: »I det daglige værelse lå sytøj og bøger, således som man kunne forlade det for at gå

Mellem to krige

Hertugfamilien havde jo straks forladt Augustenborg. Den vendte aldrig tilbage. Slottet blev lazaret. I december 1852 gav hertugen afkald på sine besiddelser på Als, og året efter blev de indlemmet i Sønderborg amt. De tre augustenborgske tingkredse blev forenet til én, Augustenborg herred. De tidligere hertugelige forpagtergårde blev næsten alle solgt til private, og fæstebønderne blev arvefæstere, men fæstet kunne afløses – og blev det ofte – for 2 pct. af taksationsværdien. 1859 var der på hele Als 15 større gårde, 13 præstegårde, 738 bøndergårde, 1330 kådnersteder og 390 huse uden jord, inderststeder.

Årene efter Treårskrigen er tragiske i dansk historie. Langsomt nærmede man sig en ny krise. Den 13. november 1863 vedtog Rigsrådet, kun med få stemmer mere end nødvendigt, en ny grundlov for Kongerigets og Slesvigs fællesanliggender. Denne novemberforfatning var en udfordring til de tyske stater. Ordføreren, den kendte politiker A. F. Krieger, havde udtalt: »Fortissima consilia saepa tutissima, det er udlagt: hvo, som intet vover, han intet vinder, men dristig vovet halvt er vundet«. To dage senere, den 15. november, døde Frederik 7. på Glücksborg Slot. Den nye konge, Christian 9. af sidelinien Glücksborg, tidligere Beck, var imod den nye forfatning, men som de politiske forhold var, blev han den 18. november nødt til at sætte sit navn under forfatningen. Dagen før havde den augustenborgske prins Frederik udstedt en proklamation om sin »tronbestigelse« i hertugdømmerne som »Herzog Friedrich der Achte«. Den 7. december vedtog det tyske forbund at foretage eksekution i Lauenburg og Holsten, og juleaftensdag rykkede deres tropper ind i Holsten. Den 16. januar overrakte en note i København med krav om, at den nye forfatning skulle tages tilbage inden 18. januar. Skete det ikke, ville Preussen og Østrig »tage de nødvendige skridt til opretholdelse af status quo ante«. Det skete ikke, og natten til 1. februar gik preussiske og østrigske tropper over Ejderen.

Det var en letsindig politik, den danske regering havde ført. Man måtte være klar over, at den *kunne* føre til krig. Men man havde ikke taget den militærpolitiske konsekvens af sin

almindelige politik, flåden var ikke stærk nok, befæstningsanlæggene ikke tilstrækkeligt udbyggede, troppestyrkerne ikke sammenarbejdet, officererne for få og for gamle.

I 1861 havde man anlagt 10 skanser tværs over Sundeved, fra Vemmingbund mod syd til Allsund. De 10 skanser udgjorde en samlet befæstningslinie på 2800 m. Bagved de befæstede brohoveder fra Als Sund og på Als var der tre kystbatterier, Møllebatteriet, Kirkebatteriet og Flankebatteriet. Dybbølstillingen var dog slet ikke fuldt udbygget.

1864

Natten mellem den 5. og 6. februar var armeen brudt op fra Dannevirke. På de glatte veje sled man sig frem mod Flensborg. Her fik soldaterne kun et kort hvil. Den 7. februar kl. 1,30 blev der blæst generalmarch i Flensborgs gader. Kl. 6 var hele hæren ud af byen på march mod Sønderborg, kun 4. division gik nordpå mod Kolding. Vejene var om muligt endnu glattere end Slesvigvejen, mandskabet fuldstændig udmattet. Et glimt af, hvor medtaget alle var, viser en optegnelse af general du Plats adjutant: »Min hest kunne ikke gå mere næsten, jeg gik derfor og måtte endda have generalen under armen, og endda på en halv fjerdingvej både generalen og majoren, som begge . . . næsten ikke kunne stå på deres ben«.

Den 7. så man fra Als »over Dybbøls højder en bred, mørk linie, sort mod den hvide sne. Den kom uafbrudt op over bakken, fyldte hele den åbne landevej, forsvandt bag brohovederne, kom til syne på pontonbroen«. Det mørke tog var de danske soldater fra Dannevirke, segnefærdige, dødtrætte.

I godt to måneder holdt soldaterne ud i Dybbøls skanser. De fjendtlige styrker rykkede nærmere og nærmere, beskydningen blev mere og mere intens. Ustandselig lød råbet »Broager dæk«, når de tyske batterier på Broager åbnede ild. Befæstningsanlæg, opholdsrum, kanoner blev mere og mere ødelagt. Trods de store tab, de næsten umenneskelige vilkår, livet blev levet under, »holdt de ud, de danske drenge«. En fransk oberst, der var på besøg, troede ikke, at franske soldater kunne udholde noget tilsvarende. Kun en enkelt gang var der tilløb til mytteri.

Fotografi fra en af Dybbøl-skanserne, taget umiddelbart efter stormen 18. april 1864. Nationalmuseet.

Dybbøls fald

Efterhånden som tiden gik, stod det klart for den militære ledelse, at Dybbøl ikke kunne holdes, når et fjendtligt stormangreb satte ind. Den øverstbefalende, general Gerlach, fik det bestemte indtryk, at regeringen af politiske grunde ønskede stillingen holdt til det sidste. Den 18. april kl. 4 om morgenen åbnede de tyske batterier en ild af ukendt voldsomhed, især mod sydfløjen. Præcis kl. 10 tav kanonerne, men de preussiske forposter fyrede nu løs, og 10.000 stormtropper styrtede frem fra parallellerne, der mange steder var ført helt op mod skanserne. De fleste af disse blev taget i løbet af kort tid. 8. brigade stod i reserve med sine to regiment, 9. og 20., og satte nu modangreb ind. Det blev ført med stor kraft. 17 af brigadens 23 chefer faldt eller blev såret. Derved lykkedes det at føre den væsentlige del af hæren tilbage til Als. 631 var døde og sårede. Mange var taget til fange eller var savnet.

Militært ville det have været forsvarligt – måske også det rigtigste – at rømme Dybbøl, da skanserne var skudt i grus og kanonerne næsten bragt til tavshed. Derved ville man have sparet hæren for det store blodoffer, og den ville have kunnet fortsætte krigen med større styrke. Nu blev Dybbøl holdt, indtil skanserne blev taget med storm af langt overlegne styrker. Det var en politisk afgørelse. Man håbede at kunne holde det sidste stykke jord af det slesvigske fastland, indtil konferencen i London trådte sammen. Det skete den 25. april. Man blev her enige om våbenhvile fra 12. maj. Den 25. juni endte konferencen uden resultat, på våbenhvilens sidste dag.

Als erobres

På Als, hvor general Steinmann havde overkommandoen, var man forberedt på et angreb, når krigen begyndte igen. Den 29. juni kl. 2 om morgenen kom det. I løbet af ganske kort tid var de første 2500 mand sat over fra Sundeved til den nordligste del af Kær Halvø. Det skete på en strækning, hvor et eneste dansk kompagni stod som spredte forposter. En tid så det ud til, at overgangen skulle blive standset. Tårnskibet Rolf Krake viste sig i Als Sund, og overførslen af tropper holdt op. Men Rolf Krake dampede hurtigt bort igen. Kaptajnen havde bedømt situationen forkert. Med stor kraft stødte de tyske styrker frem. En tid blev der kæmpet hårdt ved Kær. Steinmann forstod dog, at kampen om Als var tabt. Der blev givet ordre til retræte, og kl. 6 fik overkommandoen meddelelse om, at tropperne ville søge tilbage mod Kegnæs, hvorfra de blev udskibet. Den 1. juli forlod det sidste skib Als.

Ved et møde i København den 30. april 1886 med danske officerer sagde Viggo Hørup: »Jeg kan forstå, at de, dvs. officererne, ikke var så modige med nederlaget fra Als skrevet med blodige strimer på deres ryg«. Det er en hård dom, den radikale politiker her fælder. Den er uden tvivl for hård, og den er urimelig, fordi den dømmer en hel stand. Men der blev begået store fejl på Als. Hovedansvaret ligger sikkert hos overkommandoen, som bl. a. havde ansvaret for, at der ikke blev ført forstærkninger til Als. Også general Steinmanns dispo-

sitioner var militært set uheldige, troppernes placering gav hverken mulighed for et virksomt forsvar eller større samlede modangreb. Feltartilleriet var anbragt således, at dets ikke ringe ildkraft stort set ikke fik nogen betydning for kampen. Der var et dårligt samarbejde mellem hær og flåde, og dette forhold fik skæbnsvanger betydning.

Den 12. juli anmodede den danske regering Preussen og Østrig om fredsforhandlinger. Den 18. blev der truffet aftale om våbenhvile fra 20. juli. Kampen om Sønderjylland var slut. Den 1. august blev fredspræliminærene underskrevet, den endelige fred blev sluttet i Wien 30. oktober. Næsten hele Sønderjylland blev afstået til Preussen og Østrig. Ærø forblev dog ved Danmark. Tyskerne var herrer på Als.

Byer og gårde

Bebyggelsen på Als er meget tæt, og langt de fleste af gårdene ligger i de gamle landsbyer, som selvfølgelig har meget forskellige former. Der vil nu engang altid være et nøje samspil mellem det af naturen skabte landskab og de af menneskene byggede byer og gårde.

Landsbyen og dens marker

Man skal ikke have været meget rundt på Als, før man bliver klar over, at mange af byerne her er vejbyer, de er langstrakte, og ejendommene ligger langs vejen. Det er svært at sige, om vejen er det oprindelige, eller om bebyggelsen måske har været bestemmende for vejenes placering. Ved de yngre landsbyer er det nok tit vejene, der har været der først.

Landsbyen var i ældre tid et lille samfund for sig. Man var fælles om næsten alt, om glæde og sorg, om fest og arbejde. Men først og fremmest var man fælles om driften af den jord, som skulle give det daglige udkomme. Vel var der lige ved gården lidt jord, tofter, som tilhørte den enkelte. Her lå først »æ kalgå«, haven til kål og andre grøntsager, bag den abildgården, og så længere ude gårdens toft. Selve bymarken, eller rettere sagt den del af den, som regelmæssigt blev dyrket, var delt i tre eller flere marker, ofte benævnt efter verdenshjørnerne, Vestermark, Søndermark, osv. Disse hovedmarker kunne være opdelt i flere mindre marker, og i hver af dem havde den enkelte gård en eller flere agre, smalle, lange jordstykker. En gård havde derfor næsten altid sin jord spredt mange forskellige steder. Foruden de dyrkede marker var der fællesjorden til græsning. Nogle steder havde man også skov, der tilhørte bymændene. For at dette driftsfællesskab overhovedet skulle kunne fungere, var det nødvendigt, at der var faste regler for driften, og at alt blev nøje planlagt. Der var bylove, vilkårsbreve kaldes de på Als, der indeholdt de nødvendige regler, men også fastsatte bøder – ofte i øl – for overtrædelsen af byloven eller de bestemmelser, der blev

Dette kort over Broballe by fra 1779 viser tydeligt, at der her er tale om en langstrakt vejby. Den ældste del af byen har vel ligget ved broen mod øst, og den har derfra udvidet sig mod vest og sydvest. Man ser tydeligt de enkelte bygninger på toftene. Rigsarkivet.

truffet på bystævnet eller grandestævnet under ledelse af forstanderen. Granderne var de bymænd, som havde rebragen jord, altså ikke kådnere eller inderster. Der var endnu nogle »bønder« eller selvejere på Als. Tit var det de større gårde, som var »bondegårde«. Der var dog langt flere fæstegårde, og forskellen mellem de to slags gårde var blevet mindre og mindre i tidens løb. Både fæstere og »bønder« var med i grandet.

Udskiftningen begyndte tidligt på Als, i 1770'erne. Ved den fik den enkelte gård sin jord samlet på ét eller få steder. Mange steder i Danmark var det almindeligt, at nogle af byens gårde flyttede ud i nærheden af den jord, de havde fået. Det skete også på Als, men ikke så hyppigt som længere nordpå. Mange vil måske nok synes, at bebyggelsen på Als i dag kan synes at være ret spredt. Det skyldes mange forskellige forhold: fra gammel tid har

der været en del »enestegårde« rundt om. Ikke så få af de talrige kådnersteder blev bygget rundt om på markerne, hvor der kunne fås et stykke jord. Endelig er der jo sket meget i årene siden udskiftningen. På en måde kan man sige, at -torp bevægelsen er fortsat, mange nye bebyggelser er opstået på de dele af bymarken, som lå langt fra byen. Syd for den store by Broballe på Nordals ligger f.eks. Broballe Mark, en 4–5 gårde, som er blevet bygget på den jord, der engang hørte til Broballe. Udparcelleringen af domænerne og i ny tid udstykningen af de store ladegårdsmarker til husmandsbrug har også sine steder præget bebyggelsen.

Husene

Kommer man gennem en alsisk landsby, slår det én, at den ser anderledes ud end de fleste almindelige danske landsbyer. De mange kåd og indersthuse sætter sit præg på byerne, og selve gårdene er også bygget helt anderledes. De fleste steder i Danmark er det den firlængede gård, som er karakteristisk i bybilledet. Der findes så at sige ikke firlængede gårde på Als. Det samme gælder også på Ærø og enkelte sydfynske øer. Oprindeligt har gårdene på Als vel bestået af ét langhus, der rummede bolig og stald under samme tag. Der er stadig mange af den slags gårde på Als. Men efterhånden har man haft behov for mere plads. Der er blevet bygget til, ofte ved en bygning eller måske to vinkelret på den gamle. Der kunne dog også være tale om, at man rejste nye bygninger, der lå helt alene. Ofte ser man på gårdens område huse til ganske specielle formål. Her var tit et aftægtshus, aftægten, og et bagehus, som man af hensyn til brandfaren gerne ville have liggende for sig. En lade af træ, en »hjelms«, var også almindelig og kan endnu ses flere steder. Væggene var her beklædt med lodret stillede planker. Hertil kom som regel et lille muret sandhus og en kartoffelkælder, »karunkel«.

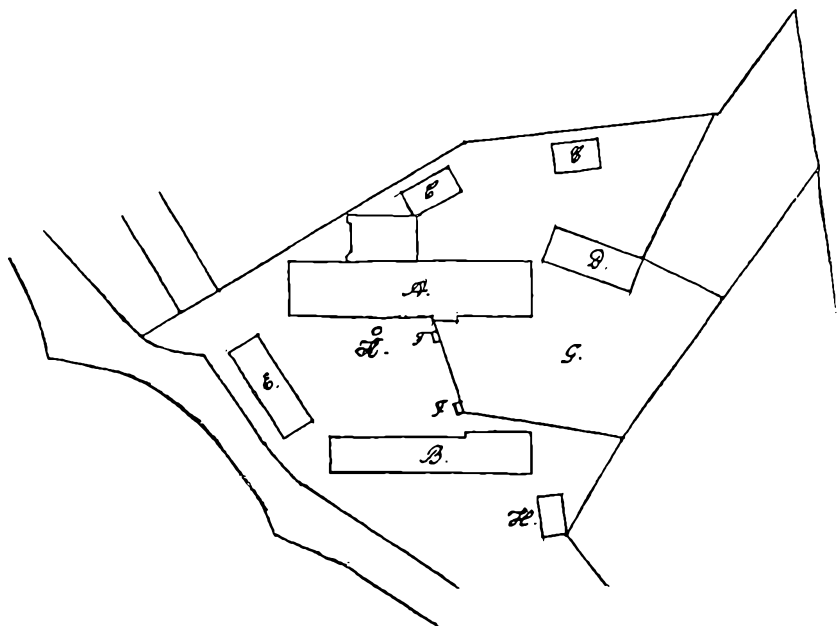
I ældre tid var husene af bindingsværk, men hen i 1700-årene begyndte man i landsbyerne at bygge grundmurede huse, helt af tegl. På Als har man næsten altid kun brugt gule, ret små sten, »Flensborgsten«. Det kan også hænde, at den ene af langmurene var i sten, den anden i bindingsværk.

Gård i Fjelby, Lysabild sogn. Fotograferet 1922. Gården forsvandt allerede i 1920'erne. Nationalmuseet.

Oprindeligt havde man ingen skorsten. Røgen fra det åbne ildsted trak op gennem et hul i taget, »lyren«. Der var heller ingen vinduer. I 1700-årene blev både skorstene og vinduer af glas almindelige på Als. Vinduerne var ganske små. Først efterhånden blev de større, og man begyndte at bruge buet glas. I helt ny tid er det blevet almindeligt at bruge meget store vinduer, ikke blot i nye bygninger, men mange steder kan man se dem sat ind i ældre, ja endog i meget gamle huse. Mange vil nok synes, at de ikke pynter. Men modens magt er stor.

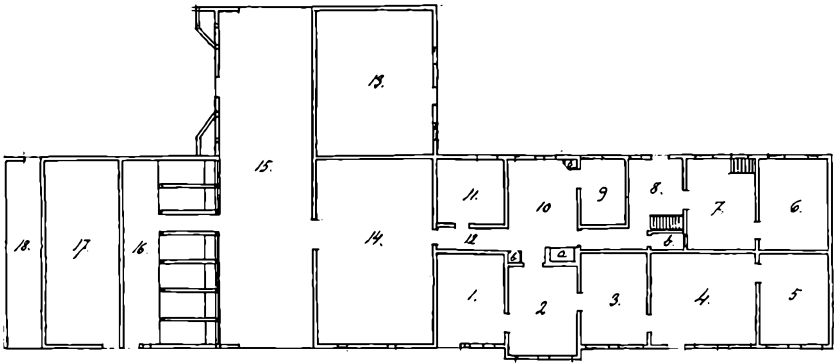
Indhuset kaldte man selve gården eller hovedbygningen. Det ligger altid solret, det vil sige øst-vest. I ældre tid byggede man som sagt husene af bindingsværk. Det sædvanlige var, at der var to tavl i højden, men mange steder kan man se, at en del af

Situationsplan for den gård i Fjeldby, hvis indhus er afbildet s. 45, se også s. 47. Opmålingen er foretaget af marinearkitekt Klix 1918, kopieret af Zangenberg 1923. A. er indhus, B. aftægts hus, C. stalde, D. bagehus, E. hjelm, F. sandhuse og G. kålgård. Nationalmuseet.

bygningen har tre tavl. Det er ladebygningen, som krævede god plads. I bygninger, der rummede kro, brændevinsbrænderi eller mølle, var der ofte en høj kvist, hvor der var anbragt et hejseværk.

Når syldstenene var lagt, tog man fat på »æ timmerværk«. Først lagde man fodtømmeret, og lodret herpå indtappede man stolperne, »stender«. Foroven blev de tappet ind i en vandret rem. Mellem stolperne anbragte man de vandrette »losholter« og lodrette småstykker, »brakker«. Til yderligere afstivning anvendte man i det nederste tavl skråbånd. De gik slet ikke så sjældent gennem begge tavl. Ofte kan de være krogede og danne morsomme og smukke figurer. De tværgående bjælker hvilede på

Grundplan af indhuset fra den gård i Fjelby, som ses på billedet s. 45. Opmålingen er foretaget af marinearkitekt Klix 1918. Kopieret af Zangenberg 1923. 1. er framgulv, 2. dørn, 3. lilledørn, 4. pisel, 5. sønderkølle, 6. nørrekølle, 7. mælkekammer, 8. tokammer, 9. pigekammer, 10. køkken, 11. karlekammer, 12. gang, 13. kalve- og svinestald, 14. kostald, 15. lo, 16. hestestald, 17. kornkiste, 18. vognskjul, a. åben skorsten og b. skabe. Nationalmuseet.

remmene. »Sparrerne« eller spærene blev tappet i disse bjælker forneden. Foroven var de tappet sammen med de tilsvarende spær på den anden side af huset. De blev støttet af hanebånd. Ovenpå spærene anbragte man så lægterne, der bar selve stråtaget. På rygningen anbragtes »vårdtræer« eller kragtræer. På bjælken over døren var der ofte en indskrift. Over en af dørene i det hus i Fjelby, hvis grundplan ses her, stod: »Jørgen Hansen Duus og Anna Maria Jørgens lod dette hus oprejse den 5. juni 1809«.

Stuer og køkken

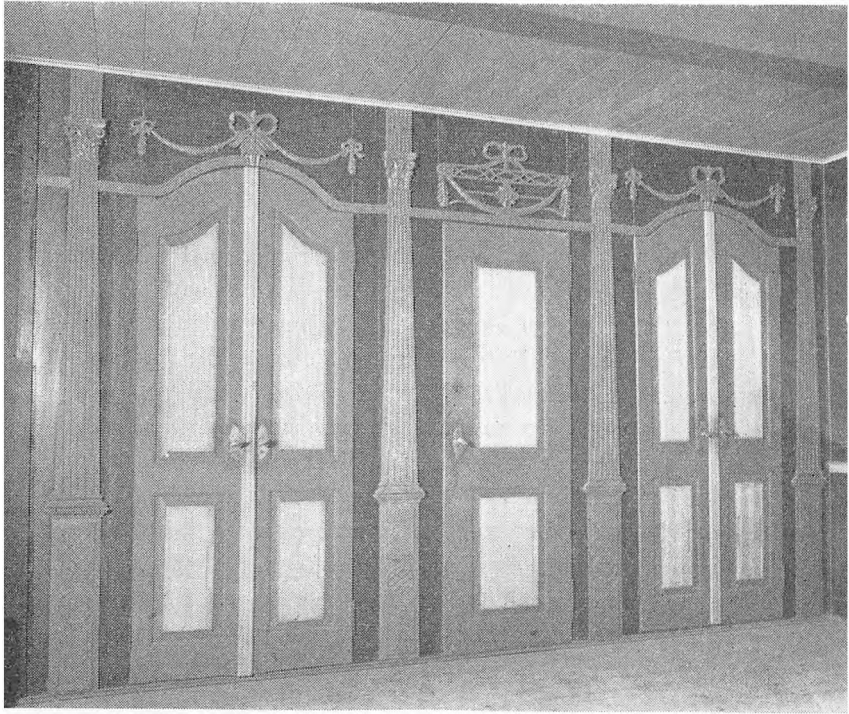
Når man trådte ind i denne gårds indhus – der var også her flere mindre bygninger i nærheden – kom man først ind i »framgulvet« og derfra ind i »e dønsk«, den almindelige opholdsstue, der fik varme fra den åbne skorsten i køkkenet, som denne stue her som andetsteds stødte lige op til. Køkkenerne var altid anbragt mod nord, de almindelige stuer mod syd. Ved siden

af dørnset var der et lilledørns, der ikke kunne opvarmes. I disse to rum var der sædvanligvis lukkede sengesteder med døre, alko-ver. Dernæst kom »e pissel«, som brugtes ved festlige lejligheder, og hvor der langs væggene var skabe og kister. De to næste rum, sønderkølle og nørrekølle, var kiste- og skabsrum. Pige-kammeret var ved siden af køkkenet, karlekammeret lå lige overfor fram-gulvet og i umiddelbar nærhed af kostalden.

For et halvt århundrede siden fortalte Kirsten Eriksen i Alm-sted, hvordan hendes bedsteforældres hjem i samme by så ud. I »e dawledønsk« var der ved indervæggen et skab, hvor man havde de kopper og kummer, man brugte til daglig. Så kom dø-ren til køkkenet, derefter kakkelovnen, og ved siden af den sad der en jernplade med et »skoflåt« eller skuffe, altid opvarmet fra skorstenen. På den vestre væg var der to indelukkede senge eller alko-ver. Langs vinduerne, to dobbelte og et enkelt, stod et smalt bord, »e disk«, som kunne trækkes ud i begge ender. Mod øst gik der en dør ind til »e lildønsk« og ved siden af den stod »e klok«, en bornholmer. Pigen og nogle af børnene sov i »e dawledønsk«, husbond og madmoder med de mindste børn i »e lildønsk«. De to andre kamre mod syd var fyldt med kister, skrin og skabe. En meget smuk stue eller »dønsk« er bevaret fra Skovby på Sydals og findes nu på Sønderborg Museum.

I køkkenet stod der en bæk langs med vinduerne og foran det »e disk«. Når det ikke var for koldt, spiste man altid i køk-kenet. »Oldefar«, som er det sønderjyske ord for bedstefar, sad altid for enden af »e disk«, og ved hans venstre side var der en hylde i hjørnet, hvor brændevinsbuttelen og ølkruset stod. I mid-delalderen havde det været almindeligt at anbringe bordet vin-keletret på væggen, men på renæssancetiden satte man det langs væggen. Der var dog mange steder på Als, hvor man langt ned i tiden holdt fast ved de gamle traditioner.

I køkkenet var også skorstenen med en åbning til indfyring. Her hang kedler og gryder i kedelhager, som kunne hæves og sænkes. Flæsket blev røget i skorstenen. Langs væggen var der en »telleræk« eller »farek«, tallerkenrække, til »tellere«, tallerkner, og fade. Fra køkkenet gik der en dør ud til »e tuekamme«, to-kammeret, hvor opvasken foregik, og hvor der var hylde til at

Panel fra en stue i Skovby med dør og indgange til alkover. Stuen findes nu på Sønderborg Museum. Nationalmuseet.

lægge de rene tallerkner på. Herfra kom man ind i »spisekammeret« og derfra til mælkekammeret, hvor mælken blev hensat på hylder for at sætte fløde. Bag dette rum var saltkammeret, hvor man opbevarede flæskesiderne i saltlage.

Alsinger i arbejde og fest

Der var mange slags mennesker i et alsisk sogn. Forskellen i ældre tid var større end nu. Præsten var førstemanden. Han havde studeret, han kunne latin og vidste mere end sit fadervor. Der har været mange betydelige præster på øen. I 1800-årene var en del af dem i slægt med hinanden – nævnes kan familierne Schwensen og Fangel – og der var stor selskabelighed indenfor de gejstlige familier. Pastor Petersen i Notmark, der var fanatisk tysk og blev afskediget i 1848, fortæller i sine erindringer om sine medbrødre: »Om vinteren efter kl. 8 om aftenen forsamlede selskabet sig. Efter en pause på en halv time, hvori man drak te, gik man til kortbordet. Her fik man senere forfriskninger, likører og bagværk«. Ved midnatstid satte man sig til bordet, dér holdt man længe ud, og først kl. 2 eller 3 om natten nåede man hjem. Efter hans mening var de apostater, mænd der var faldet fra den rette tro, kristeligt, men også nationalt. Selvom de var »sønner af hertugdømmet Slesvig, var de dog gennem deres uddannelse blevet naturaliserede danskere«.

I 1700-årene skulle degnene være studenter. Enkelte var det også, nu og da kunne det hænde, at de havde tjent hertugen som lakajer, men de fleste havde lært hos en anden degn eller skolelærer. Fra lidt efter 1800 blev det hurtigt almindeligt, at de alsiske degne var seminarister. De var gennemgående ret ansete og sad vel også helt anstændigt i det økonomisk. Skoleholderne i 1700-årene var ringe lønnet, men efterhånden som skolevæsnet kom i fastere former, blev lønnen bedre.

Som en slags sogne- og menighedsråd virkede otte- eller tolv-mændene, som var udpeget af og blandt sognets gårdmænd. Så var der endelig syns- og sandemændene, omkring 1860 som regel to, tre eller fire i hvert sogn, enkelte steder kun én. Sandemændene var fra gammel tid bisiddere i retten. Synsmændene skulle foretage syn, f. eks. af hegn. Efterhånden fik de flere og flere opgaver. Som en slags medhjælper for synsmændene var der ansat vrøgere, oprindelig helligdagsfogder, der skulle påse, at de stren-

ge bestemmelser om helligdagene blev overholdt, og at folk opførte sig kristeligt og ordentligt.

Den vigtigste klasse var gårdmændene eller bolsmændene, som de her hed. Kådnerne havde jo ikke så megen jord, og mange af dem havde også andre erhverv, måtte tage arbejde på gårdene eller var håndværkere. I ældre tid var der ikke så mange håndværkere, men smede, hjulmænd og murere måtte man have, nogle skomagere, skræddere og slagtere var der også. Møllerne var som regel ret velhavende folk.

De fleste af indersterne var landarbejdere. Det var dengang hårdt at skulle tjene til føden på den måde. Den senere socialdemokratiske folketingsmand, Jens Bladt, fortæller i sine erindringer, at hans fader omkring 1900 var arbejdsmand. Engang havde han arbejde på et damptærskværk på Kegnæs. Hver mandag vandrede han de 20–25 km til arbejdsstedet, og når det var fyraften lørdag, gik han tilbage til sit hjem. Daglønnen her var 1 mark, for landbrugsarbejde kun 80 pfennig. 1901 fik han en lille ejendom med tre tønder jord. Det kunne familien ikke leve af, og Bladt måtte gå ud som daglejer.

På så at sige alle gårde blev der holdt i hvert fald en karl og en pige. Havde man to piger, var den ene udepige, den anden indepige til det mere almindelige huslige arbejde.

Als er en frugtbar ø, og de økonomiske forhold var her vel bedre end andre steder. Men øen havde også sine fattige, de gamle, der ikke kunne få ophold hos børnene, invaliderne og de syge. De fik huslejhjælp, og i ældre tid løste man problemerne ved at sætte de fattige i pleje. De fleste gik også rundt og tiggede. Det var naturalier, de fik, korn, mælk, smør eller gryn, ved slagtetid er stykke »madning«, noget af en gris eller et »isterbånd«, medisterpølse. Det var strengt at være fattig dengang. Men de fleste ville gerne hjælpe. Og ved fester blev der tit samlet ind til de fattige. Fremmede tiggere ville man derimod holde borte. Det var prakkerfogden, der skulle sørge for, at udensogns tiggere eller landevejens farende svende, »bosserne« som de hedder i Sønderjylland, blev jaget bort. Han havde en kortskaftet pisk med lang smæk.

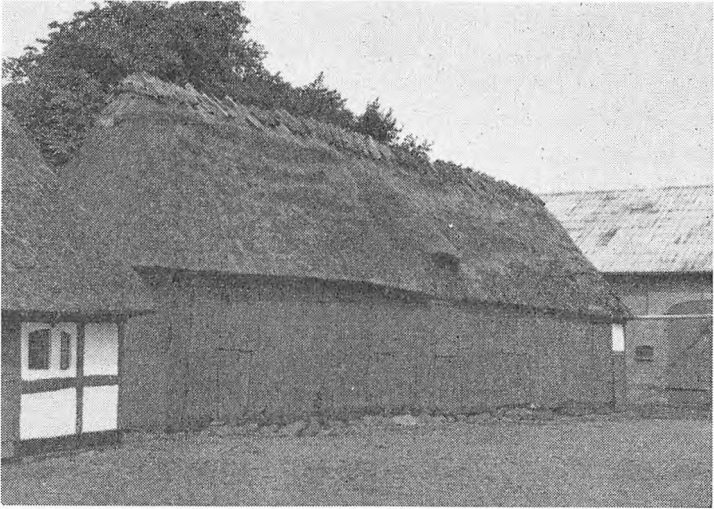
Dagens gang

Om sommeren stod man tidligt op, omved klokken halvfem. Når det vigtigste arbejde var fra hånden, var det tid for morgenmad, davre. Kl. 9 fik man brød, mest smørrebrød med ost, nu og da duebrød, tykt skåret brød, dyppet i suppen fra kogende flæsk. Kl. 12 spiste man »onnen«, middagsmad. Byggrød var almindeligt, også flæsk, der måske var skåret i terninger og med løg ved. Brød, kartofler og hakket kål hørte sig også til. Tykke ærter, kogt som grød, tynde ærter med kartofler, gulerødder og persille, grød af boghvede, »tarre«, sødsuppe og meget andet gav mulighed for variation. Efter middagen hvilede man en halvanden time, kl. halvfem var tiden inde til »meldonnen«, smørrebrød med ost eller kød, eller tørt brød med flæsk. Kl. 8 var der nadder eller »narre«, vandgrød eller lignende.

De fleste steder var der nok så meget mad, at næsten alle munde kunne blive mættet. Kosten var ensformig, brød, grød og flæsk, efterhånden også kartofler, spillede en meget stor rolle. Frisk kød var sjældent; når der blev slagtet, måtte man salte eller røge kødet, hvis det ikke skulle blive fordærvet.

Forlængst er det blevet muligt at købe frisk kød. Der er mange slagtere, og biler kører rundt og sælger kød ved dørene. I hver by er der en købmand eller en brugs. Den moderne elektroteknik, hvor Als har spillet så stor en rolle, er selvfølgelig netop her slået hurtigt igennem, køleskabe og fryserne har forlængst holdt deres indtog.

Man spiste tit, og man spiste godt. Det måtte man også gøre. Arbejdstiden var i lidt ældre tid uhyrlig lang, selvom der var tider, f. eks. om sommeren og i de mørke vintermåneder, hvor arbejdets rytme blev langsommere, og hvor der kunne blive tid til at komme sammen og til at more sig med musik, dans, kortspil og anden lystighed. Det må ikke glemmes, at den enkelte gård dengang var næsten helt selvforsynende. Der *var* ting, der måtte købes hos købmanden. Jern og salt var nok det vigtigste. De mere velhavende gårdmænd kunne selvfølgelig også få råd til de mange ting i kramboden, der kunne give variation i den daglige kost, eller få tøj, der kunne forskønne konen eller måske ham

En trædækket lade, en såkaldt hjelm, ved Chresten Hansens gård i Guderup. Fot. 1963. Museet på Sønderborg Slot.

selv. Eller der kunne blive penge til at lade snedkeren lave mere kunstfærdige møbler, måske endda paneler til stuen eller anden luksus. Men ellers klarede man alt selv med lidt hjælp fra den lokale håndværker.

Det var ikke blot markens bearbejdelse, høslet og kornhøst eller dyrenes pasning, der tog tiden. Om sommeren måtte man grave tørv, der måtte saves træ, hegnene skulle styves, bygninger repareres. Konen og pigerne havde måske endnu mere forskelligartede opgaver indendørs. Mælk skulle kernes til smør, der skulle laves oste, bages, malt skulle males og senere brygges til øl, der skulle slagtes og støbes lys, og der skulle tilberedes garn, som senere kunne væves. Ulden blev først kartet, så fibrene blev løst fra hinanden, derefter blev den spunden på spindehjulet, som rokken hedder på Als. Tilberedningen af hør var omstændelig. Det blev lagt i vand, f. eks. i en mose, derefter tørret, »brådet« eller brudt under opvarmning i en særlig grav eller ovn. Derefter kom »skagningen«, skætningen, hvor hørret blev bearbejdet med et skagtræ for at få taverne af. Så blev den heglet på

en hørhegle, en træplade med en mængde lange ståltænder. Derefter kom spindingen. Affaldet, det såkaldte blår, kunne også spindes, men gav ikke så fint lærred som det rigtige hør. Tit var der flere gårde, der hjalp hinanden med brådning og skagning. De udgjorde et brådelav eller et skagelav, og så kunne der jo altid blive et gilde ud af det, når man kom sammen. Det var alsingerne flinke til at finde ud af.

Gilder og anden morskab

Pastor Petersen i Notmark har i 1856 givet et bidsk billede af befolkningen: »De lavere stænder såvelsom de højere jagede ivrigt efter fornøjelser. Næsten hver søndag bragte dansesammenkomster og forlystelser. Hos de højere stænder kom det ene selskab efter det andet. Man udnyttede enhver lejlighed, som den tætte bebyggelse på Als, velstanden, de gode veje og trangen til fornøjelser gav. Havde forældre eller børn fødselsdag, var der konfirmationsfest eller nogen anden anledning, så strømmede gratulanterne til i vogn eller til hest«.

Selvom man ikke kan dele den strenge præsts forargelse, må man sige, at alsingerne kunne lide at komme sammen, og at man brugte enhver lejlighed. Der var fester, bestemt af årstiden. Julen var en stor højtid. Der blev gjort rent overalt, køer, heste, hunde og kat fik bedre æde end ellers, og man sørgede også for, at nissen fik sin grød med smør i. Der blev fortalt mange historier om, hvad der kunne hænde, hvis man glemte Nis Puk. Jule-nadveren bestod mest af flæskesteg eller røget svinehoved, måske ribbensteg og medisterpølse. Og så risengrød. Hellekrist lagde sine gaver til børnene. Først senere i tiden kom juletræet til Als.

Nytårsaften bød også på rigelig mad, omtrent som juleaften. Ja og så »efelkage«, æbleskiver. Der var en vældig halløj med skyderi. Pigerne »slog potter«, eller de gik med »æ rummelpot«, en potte, hvorover der var bundet et isterskind eller skind af en svineblære. Heri var et stykke tagrør eller lignende. Gned man op og ned ad røret, kunne der frembringes et vældigt spektakel. Også til Fastelavn var der halløj. Nogle steder slog ungdommen katten af tønden, flokke af børn gik rundt med pyntede granris, og om aftenen festede man i kroen.

Fra gammel tid har det været skik i Danmark at fejre naturens opvågningen efter vinterens hvile. Voldborgdag, den 1. maj, var derfor en festens dag. Kirkerne blev majet, pyntet med bøgegrene. Måske blev der holdt majgilde eller majøl, og de unge samledes omkring majtræet for at danse og more sig. Pinsen var i ældre tid ikke så stor en festdag, som den er blevet senere, hvor der festes fra den lyse morgen, når solen står op, og der er hornmusik og anden lystighed.

Skikken med at tænde blus på Skt. Hansaften synes tidligere kun at have været kendt i Als Nørre Herred, men kom til Sønder Herred efter 1864. Kort før, den 15. juni, er det Vitus dag, – det var på den dag, Arkona blev erobret af danskerne. Til

Fra den årlige ringriderfest i Sønderborg. B. v. Leeuwen fot.
Danmarks Turistråd.

henimod 1900 fejrede man mange steder »fittergild«. Bygaden blev sat i god stand, bindingsværket malet, hækkene klippet inden festen, der holdtes rundt om på gårdene. Tre snapse nåede man at få, inden man kom over tærsklen. Så var der bespisning – hver havde bragt sit bidrag, som det også var sædvanligt ved andre gilder. Man drøftede byens og den fælles drifts problemer.

Når det sidste læs korn, »e foklas«, var blevet kørt i hus, kom gildernes tid rundt om i byen. Da var der rigeligt med god mad, man var ikke karrig med snapsene, og spillemændenes muntre spil opfordrede til dans og sang.

Et gilde, der stod megen respekt om, var tolvmandsgildet. Det gik på omgang hos præsten og de udkårede sognerepræsentanter.

Ringriderfesterne kan mærkeligt nok ikke følges særlig langt tilbage på Als, selvom de vel nok er en slags folkelig efterligning af de adelige fester. Den alsiske idræt at ride til rings blev drevet i så at sige hver landsby. Den store årlige ringridning i Sønderborg begyndte for en 75 år siden, og i 1921 tog man fat på ny efter krigen. Det er nok den største fest på den så festglade ø.

Livets store fester

Der var som sagt mange lejligheder til at mødes og more sig. Det er klart, at livets fester her som alle andre steder blev rigt udnyttet, som også pastor Petersen ved at fortælle. Endnu mere end trolovelse eller fæstøl og barselsgilde var det brylluppet, »e kost«, som blev fejret. Her var et vældigt ceremoniel, som nøje blev overholdt. Vigtig var den omhyggelige planlægning. Indbydelsen skulle foregå efter ganske bestemte traditioner, og man skulle udpege de mange »bestillingsfolk«, der skulle hjælpe med. Ved et bryllup i Egen sogn 1853 var der to brudesmykkere, to brudeførere, to brudgomsførere, to dækkekoner, en skaffer, 1 kostmand, to strøpiger, fire skænkepiger, to skaffersvende, 12 ridesvende, en kogekone, en fadekone og 12 køkkenkoner, ialt 44. Myndigheder har aldrig kunnet lide, at deres undersåtter morede sig. Man prøvede gang på gang at indskrænke antallet af deltagere i de store fester, og 1822 blev det på Nordals påbudt, at til bryllup måtte kun indbydes 20 personer foruden seks til betjening. Ikke alle statens påbud er blevet adlydt.

Folketro og overtro

Det er omved 1000 år, siden troen på Hvidekrist fik magten over danskernes sind. Det betød dog ikke, at al anden tro eller – om man vil – overtro veg pladsen for denne ene gud. Der var så meget, menneskene ikke forstod, for dem at se virkede der så mange mærkelige kræfter, som man vel ikke kendte, men dog syntes, at man kunne ane. Idag er det vel blevet anderledes – stort set – og det kan måske være svært for et menneske, der lever i en tid, hvor lyset kan skinne over land og by ved dag og ved nat, helt at forstå, hvor fuldstændigt anderledes tilværelsen var for bare et århundrede siden, da man om vinteren levede en stor del af tiden i mørket eller, når det gik højt, ved tællelysets blafrende gule lys.

Når man var i fællesskabets og tællepråsens sikkerhed, gik snakken, eller måske blev der sunget, lystige viser eller sørgelige. Mange af de gamle folkeviser har været sunget på Als. Remser og ordsprog var også yndet underholdning. Var der kun mænd tilstede, kunne tonen måske nok blive lidt mandfolkeagtig. Da den store folkemindeoptegner Evald Tang Kristensen var på Als, fik han fortalt flere af sådanne historier. De egner sig ikke rigtig til at gengives på tryk.

Det, der måske nok mest optog menneskene, når de var sammen – selvfølgelig næst efter naboers og andre godtfolks liv og trivsel – var nok beretningerne om de mærkelige væsener, der fandtes rundt om, og som vel kun de få kunne se, men hvis gerninger alt for mange fik at mærke. Der er en rig overlevering fra Als om overnaturlige væsener, om varsler og syn.

Præsterne og overtroen

Da Anders Stephan Thomsen var præst i Ketting fra 1735–52, kørte han engang fra Asserballe. Det ene hjul gik af, men kuskens fik det på igen. Lidt efter var det atter galt. Præsten lod det smide op i vognen. Kusken sagde, at det ikke gik an at køre på tre hjul. Men præsten mente, at det skulle nok gå. Hjemme

i præstegården blev vognen kørt op i møddingen. Gårdens folk blev forsamlet, og de så med forskrækkelse, at »en almægtig stor sort puddel stod på møddingen og måtte agere det fjerde hjul på vognen, så længe indtil præsten fandt for godt at slippe den løs igen«.

Jo, præster det var dengang folk, der kunne mere end deres Fadervor. Det er vel ikke let at sige, hvad de høj lærde pastorer selv har ment om de særlige evner, som blev tillagt dem. Den kendte kirkehistoriker Erik Pontoppidan var præst på Als fra 1723–34, først i Nordborg, senere i Havnbjerg. I 1736 udgav han på latin et lille værk Fejekost til at udfeje den gamle surdej . . . , rettet mod den folkelige overtro, som han også havde mødt på Als. Hans nabo i Egen sogn havde fortalt ham om en kone, som morgen og aften bad til Thor. Han fortæller om Skt. Hans blus, som førhen blev brændt på Als, han beretter med foragt om en mand fra hans egen menighed, der troede, at »et brandbrev« kunne beskytte hans hus. Brevet indeholdt en besværgelse, hvorved ilden blev befaleet at holde sin flamme tilbage. Man skulle bære brevet rundt, læse dets indhold op og tre gange strække den ene hånd henimod ilden. Der var nu også præster, der gennem magi kunne bekæmpe ildens magt. Da den kendte filolog Marius Christensen var på Als i 1909, fik han fortalt en historie om præsten i Hørup, der var blevet kaldt til Majbøl, da ilden var ved at fortære denne by. Han skulle ride rundt om ilden i en bestemt afstand. Men et sted gik en dam ind til den brændende bygning. Beslutsomt sporede han hesten og red gennem dammen. Ilden blev besejret. Almindeligt var det at »dawsætte« brand i træer, så den blev manet fast hertil. Først hvis træet blev fældet eller på anden måde ødelagt, ville den ejendom, hvis brand var hensat dertil, brænde.

Hekse, kloge mænd og kloge koner

Så længe der har levet mennesker, har der været mænd og kvinder, der havde særlige evner, måske var de synske og kunne fortælle om fremtiden, eller de kunne forstå og tolke varsler. Farligst var de, der kunne forgøre ting og mennesker, vel fordi de havde forbindelse med den onde selv. For de fleste menne-

sker har hekse og troldmænd været noget virkeligt, og det var en svar forbrydelse at drive trolddom. Præsten i Nordborg fortæller i sin kirkebog for året 1630: »Udi denne uge blev Karen Smedekone brændt for trolddom og en anden kvinde i Holm, som var kommet af Ulkebøl«. I den følgende uge fortælles: »I denne uge er Marthe Peders i Holm og Anne Kalles forbrændt for trolddom«.

Efter 1700 blev der ikke brændt flere hekse og troldmænd her i landet, men de var der da stadig. Det vidste alle. Ingen ved rigtig, om de er helt forsvundet nu. Der var en heks i Hørup, som tog skikkelse af en hare. Sådanne harer kunne kun skydes med en sølvknap. En heksehare i Mintebjerg blev beskudt, men kun såret i bagbenet. Men næste dag var der en gammel kone i byen, som var stærkt lam på det ene ben. En mand i Himmark havde lært de sorte kunster af en taterkvinde. Han kunne forgøre fløde, så der ikke kunne kærnes smør, han kunne forsige ilden i bagerovnen eller under bryggekedlen, så der ikke kunne bages eller brygges. Også han kunne forvandle sig til en hare eller til en krage.

Læger var der kun få af. Og de var dyre. Derfor måtte man ty til de kloge koner og kloge mænd, der kunne hjælpe menneskene. Men tit var det således, at de ikke blot kunne gøre det, fordi de havde en vis erfaring med hensyn til diagnose, behandling og lægemidler, men også fordi de kunne bruge magi, besværgelser, strygninger, og hvad det nu kunne være. Nogle af dem havde en Cyprianus, en god bog for dem, der kunne mere end lige deres Fadervor.

Spøgelse og de underjordiske

Spøgelse var vel mere uhyggelige, end de egentlig var farlige. De små underjordiske ude i højene eller andetsteds, undergårdstøj blev de kaldt, var heller ikke så slemme, men der gik mange historier om »e ynnegåsser«. P. Kaad i Vollerup fortalte 1910 Evald Tang Kristensen om en mand fra Ulkebøl, der havde været i Sønderborg og var på vej hjem. Da ser han, at en af de mange høje havde hævet sig, og midt inde i den sad en hel del nisser omkring et bord, og på det var en bolle punch. De gav

ham et guldbæger med punch. Han hældte den bort og satte sporerne i hesten. Et par af nisserne hang fast i hestens hale, men han fik dem til at falde af. Bægeret satte han ind i Ulkebøl Kirke, »for der havde de ingen magt over det«. Gårdnissen, Nis Puk, søgte man at holde sig gode venner med. Han skulle have sin grød med smørklat i. Så var han godmodig nok.

For at komme heldigt gennem livet, var der mangt og meget, man måtte sørge for at gøre eller undlade at gøre. Endnu den dag idag begynder man på Als ikke på noget nyt en mandag, og selvfølgelig sidder man da ikke 13 til bords. Man måtte ikke pege på månen med fingeren, så ville den bulne. Køerne måtte ikke komme våde i hus, når de blev taget ind om efteråret. Der var mange regler at huske. Men ingen ønskede at udfordre skæbnen.

Varsler spillede en stor rolle i tilværelsen. Der var dyr, som bragte ulykke. Løb en hare over vejen, varslede det ilde. Skreg kragerne for meget, var der grund til at blive urolig. Ugler og flagermus har der altid været noget uhyggeligt ved. Derimod kunne spindekongen, edderkoppen, bringe lykke, når hun spandt ned for en. I et bondesamfund som det alsiske betyder vejr og vind uhyre meget, og med stor flid studerede man himlen for at tage varsel af den om fremtidens vejr.

Det danske sprog på Als

Sproget på Als har altid været dansk. Men Sønderjyllands særlige skæbne førte med sig, at man her på mange måder kom til at stifte bekendtskab med det tyske sprog, hvilket til efter 1600 vil sige det plattyske. Det var i middelalderen ofte hertugens folk, der sad på øens to borge, en del af herremændene var tyske, og med dem kom der måske tyske fogder og andre fremmede. Bedre blev det selvfølgelig ikke, da der kom en særlig hertug, ja senere to, thi disse ætlinge af danske konger omgav sig først og fremmest med tyskere. Pastor Hans Casper Brandt fortalte 1730, at da han for 9 år siden blev kaldet til præst i Nordborg, blev han forpligtet til hver fjerde søndag at holde en tysk prædiken. Senere nøjedes man med tysk prædiken på de store kirkelige festers andendag. Da præsten i Nustrup Johan Arndt Dyssel omkring 1763 var på besøg i Nordborg, blev han forbavset over, at pastor Reich i sin katekisation brugte både dansk og tysk. Pastor Reich sagde, at Dyssel skulle komme på søndag, da han skulle prædike på tysk; når han var færdig med det tyske, måtte han på stående fod give det samme på dansk, »af årsag at fast alle mine tilhørere er ægte danskere, som intet tysk i lang sammenhæng forstår, men nogle få, der dog daglig taler og forstår det danske bedre end det tyske, vil ingenlunde lade den gamle skik fare«. Dyssel svarede hertil: »Hillemænd. Så er De jo både kaldet sognepræst og kongelig bestalter sprogmeister tillige«. 1821 blev det bestemt, at der skulle holdes gudstjeneste på dansk på *alle* søndage og festdage.

Det sprog, der taltes – og tales – på Als er jysk, det samme sprog som på det sønderjyske fastland ned til sprogrænsen. Det har selvfølgelig sine ejendommeligheder, og der er da også forskel på alsinger-målet på Nordals og på Sydals. Som andre steder i Jylland er udlydende tryksvagt e næsten altid forsvundet på alsisk. De fleste steder i Sønderjylland bruger man ikke mere diftongerne ie, yø og uo, men på Als såvel som i Angel og i Sydslesvig er de bevaret. Det hedder således »e hiele by« og »en stue

daw«. Iøvrigt har man her endnu to diftonger eæ og oa, f. eks. »i di mænne oa«, i de mange år.

I Østlesvig indtil lidt nord for Haderslev, på Als og i Sydlesvig møder vi den såkaldte musikalske accent. Oprindeligt har enstavelsesord haft en enkelt og usammensat tone, mens ord med flere stavelser havde en stigende-faldende eller faldende-stigende tone, som vi endnu møder det i svensk og norsk. Denne toneforskel er nu gået tabt i næsten hele det danske sprogområde, men i stedet fik de oprindelige enstavelsesord stød. På Als, hvor man altså har denne musikalske accent, har man ikke stød.

I Sønderjylland er dialekterne stort set bedre bevaret end de fleste andre steder, og her tales de også i købstæderne, altså også i Sønderborg. Det hænger sammen med den nationale udvikling og den tyske skolegang, som var almindelig i købstæderne, bortset fra tiden mellem krigene. Mange af de dialektord, der bruges i Sønderjylland, er almindelige, jyske ord, der også findes i Nørrejylland. Iøvrigt har der aldrig været nogen sproggrænse ved statsgrænsen mellem Kongeriget og hertugdømmet.

Men der er selvfølgelig også en hel del ord, der er specielt sønderjyske. Der er endda også mange ord, som kun findes i dialekten på Als eller i hvert fald har fået en særpræget form på denne ø. 1946 stiftede man Alsingergildet, en tylvtmænd, som har arbejdet med at indsamle beretninger fra Als i lydskrift, men også mødes et par gange om året til »tolvmandsgilde«. Hans Eriksen, Almsted, og Chr. Hansen, Brandsbøl, var blandt de ledende. En af tylvten var selvfølgelig Martin N. Hansen.

Mange af de særlige alsiske ord bruges om husets enkelte dele, om redskaber og inventar eller om særlige handlinger, der er knyttet til arbejdslivets mange forskellige opgaver. Flere af dem har været nævnt foran.

Det vil være naturligt at spørge, om den historiske udvikling har medført, at der findes særligt mange tyske ord i alsisk. Nu er der jo også i rigsdansk mange tyske, især plattyske låneord, og nogle af dem, men ikke alle, vil man kunne finde i alsisk. Kru, jfr. ukrudt, er nok tidligt kommet ind i sønderjysk, og på Als har man manganen en krugo, have. Dønsk er egentlig et slavisk

ord, men er vel kommet til Danmark via tysk. Kost, bryllup, er plattysk. På Als som andetsteds i Sønderjylland er der kommet mange germanismer ind i sproget efter 1864. Af sådanne ord, der nok er forholdsvis nye, kan nævnes: råg for kjole, gebuds for fødselsdag, antågh for klædning, oldt va dæ bomle å bamle, dvs. alt hvad der hører sig til, tysk alles was da bummelt und bammelt.

I Sønderjylland er der en virkelig betydelig digtning på folke-mål. Nikolaj Andersen fra Felsted er vel den bekendteste fra fastlandet. Kristen Karstensen, præst i Dybbøl, senere i Broager og på Fyn, var indfødt alsinger, fra Ulkebøl. Han har skrevet den bekendte sang: »Længe nok har jeg bondepige været«, men på Als er han mest kendt for sin Alsinger vihs:

Guj owten, i dræenge! kommer hid til vor disk,
La vos sloe vos en lild basseralle!

Peter Petersen Hjeds, selv alsinger af fødsel, var en årrække degn i Hørup. Han har skrevet nogle småstykker på alsisk folke-mål. De kan nok minde om Blicher. Meget kendt i sin tid var Nikolaj Tvæedryvve og Lav æ rejst ind te dragun. I den sidst-nævnte fortælling berettes: »Ja, da e de e sam'«, sejer æ, »æ hær og væt soldåt, og hær I lost te' og hører, så skal æ fo'tehl jer, hvordanne æ kam astej i Flensborre, lav æ rejst ind som rekrut te' e dragunner i Slesvig. Da ho vi ingen skasé og jærenbån' og sårren troldskonster. Æ fæk en stump flæsk og en blæs' med smør i og et pa' hues og skjyvter i en gammel kal'skinds tanyster, æ ho arre etter en boss, dæ døj hjem ved vos, og så dinged' æ åv te Synderborre. Deæ kam æ te agind' med en fuamånd te Flensborre og tov i de sam' kâtier som han, heær i e nuaren. Di Soh-nebo (Sohne = Sundeved) rekrutter skuld æ tej om moane uh ved den åjen end' i e staj, så kund' vi kom te og ag' te Slesvig«.

Det skulle dog blive en nutidens digter, Martin N. Hansen, som viste, at alsisk kan blive et fint redskab i en poets hånd.

Kunstnere og videnskabsmænd

På Sundeved, hvor Bovrup Bæk falder i Als Fjord, ligger den lille bebyggelse Blåkrog. Her fødtes i 1783 den dreng, der senere skulle blive Sønderjyllands, måske Danmarks berømteste maler, Christoffer Wilhelm Eckersberg. Som syvårig flyttede familien til Blans, også lige i nærheden af kysten. Han har selv fortalt, hvordan han og kammeraterne, så tit det var muligt, løb ned til Als Fjord. »Når så de krydsende jagter eller galeaser kom sej-lende, kløvende bølgerne foran boven, så det hvide skum sprøj-tede højt op, og at vende for at ligge over en anden bov, eller når vi så solen gå ned, og aftenskæret sildigere på aftenen endnu, når det var stille vejr, meddele havfladen sin lysning og farver, da følte jeg en slags vemod i mit indre, dog en inderlig glæde ved disse syn.«

Eckersberg kom i lære hos den udmærkede maler Jes Jessen. Et af dennes billeder, af kapellan Johannes Petersen 1800, hænger i Egen Kirke, og hans altertavlebilleder træffes nu og da på Als. Eckersberg selv malede 1831 altertavle-billedet i Havnbjerg Kirke, bønnen i Getsemane.

En af Eckersbergs lærere på Akademiet var den kendte maler C. A. Lorentzen, der var født i Sønderborg. Han synes i sine yngre år at have nydt en vis beskyttelse hos den augustenburgske hertugfamilie, og der findes tidlige malerier og kopier af hertug-familien fra hans hånd. En anden alsinger, Niels Kjærbølling, blev en kendt ornitolog og grundlægger af Zoologisk Have i København. Han var født i Dyndved, Egen sogn, i 1806 og viste som dreng talent for tegning. Christian 8. tilbød at holde ham på Akademiet. Han blev dog bestemt til lærergerningen.

Man skulle egentlig have ventet, at Als med sin afvekslende og smukke natur ville have virket tiltrækkende på malere. Dette synes dog ikke i større udstrækning at have været tilfældet. Et par skal dog nævnes her. 1911 lejede malerægteparret Slott-Møl-ler sig ind på Østerholm. I Sønderborg blev de modtaget af re-daktør A. Svensson. En tid fik de besøg af professor Vilhelm An-

dersen, og en aften var de alle hos Svenssons, hvor mange mennesker var samlet. Vilhelm Andersen læste Holberg og H. C. Andersen. Man hørte én udenfor fløjte Deutschland, Deutschland über alles og ventede gendarmerne. Men ingen afbrød sammenkomsten. »Det er nok gudstjeneste i katakomberne« sagde Vilhelm Andersen. Fru Agnes Slott-Møller malede flittigt, i Nørreskoven og andetsteds, men der blev også tid til at tage på gæsteri, bl. a. hos Chr. Ernst Christensen i Asserballe, som også magtede versets svære rytmer. I Lykke Slott-Møllers stambog skrev han:

Forstår vi to vel hinanden!
 En bonde fra Slesvigs jord,
 der slider i døgnets programmer,
 og slås for vor gamle mor.
 Du – barn af kunsten og flammen,
 af himmel og hav og det vingede ord,
 hvor finder vi to vel tilsammen?

Den kendteste maler, der har arbejdet på Als, er Emil Nolde. En ven købte et lille hus til ham i Guderup. Det blev ikke til noget med at male. I bogen *En kunstners kamp* fortæller han, at han prøvede at skrive. Han gennemgik de små famlende forsøg, »de forekom mig sørgeligt ringe. Men de forvirrede mig. Der stod jeg nu og både lo og græd. Rig på følelser, fattig på tanker, og det var godt, for maler var jeg – selvom intet tog form«. Lidt senere hedder det: »Ved ringriderfesten i Sønderborg, mellem bønder og publikum, blev nogle tegninger til. Da gøglerpigen kom med sin tallerken og kritisk genkendte sig selv, sagde hun trøstende: »Alt kan jo ikke lykkes!« – »Alt kan jo ikke lykkes« blev senere en talemåde. Nolde rejste meget, men gennem mange år vendte han stadig tilbage til det lille hus på Als, og mange af hans billeder er malet her.

Digtere

I Holger Drachmanns bog fra 1877, *Derovre fra grænsen*. Strejftog over det danske Termopylæ, findes sangen:

De vog dem, vi grov dem
 En grav i vor have
 Lagde den ved siden af den alfar vej
 Alle vore blomster skal smykke deres grave
 Sønderjyske piger, I forglemme det ej!

Der er nok dele af bogen, der i dag vil virke lidt hastemt og forlorent, men der er også vers og prosa af betydelig skønhed. Finere i tone og virkning er Erik Skram, som i bogen Hinsides grænsen fra 1886 fortæller om sine krigsoplevelser. Han blev såret ved Kær under kampen om Als 1864.

Mest kendt er vel Herman Bangs værker fra Als. Bang var født i Asserballe Præstegård 1857, men han oplevede ikke begivenhederne på Als i 1864, da faderen var flyttet til Horsens i august 1863. Flere har fra et historisk synspunkt rejst en skarp kritik mod Bangs to bøger fra Als. Provst H. M. Fenger kom som barn i det Bang'ske hjem. I sine erindringer skriver han, at det billede, Bang har givet af sin mor i bogen Det hvide hus og af hele ånden og tonen i hjemmet, er »aldeles fortegnet«, og den skildring af livet på Als i de dannede kredse, som findes i Tine, »oprørte mig ved sin usandhed. Lummer luft i sædelig henseende i de kredse har jeg aldrig oplevet eller hørt om, og skildringen af præsterne, af hvilke han nævner én ved navn, er så umulig og fjern fra virkeligheden, som tænkes kan«.

Dette er uden tvivl rigtigt, men der er passager i Tine af stor kraft, skildringer, der vidner om Bangs digteriske fantasi og evne til i ord at skabe lysende og levende billeder. Dannevirkenatten fra Tine yndede han selv at læse op. Bøllings oplevelse af Sønderborgs bombardement fra markhøjens kam skildres således: »Som et uhyre tæppe, gennemboret af batteriernes glimt, lå den væltede røg ud over landet. Og foran den stod, fra landets bund, mægtige søjler af sort os, omvundne med flammer, som vældige støtter op imod himlen – huse og byer, der brændte til grunden«.

Af dem, der er født på Als og har haft deres gerning – eller en del af den – på Als, er nævnt Kristen Karstensen og Peter Petersen Hjeds. De skrev på folkemålet, mens redaktør Johs. Moldt i Sønderborg, af gammel alsisk sømandsslægt, digtede på rigsmå-

let. Han skrev også en lille satire: Hvorfor jeg er bleven tydsk. Selvbekendelse af Matz Matzen, synsmand.

Alsingernes digter fremfor nogen anden er dog Martin N. Hansen. Han er født i Tråsbøl i Felsted sogn 1893, men kom til Notmark sogn, da han var 6 uger gammel. Det meste af sin manddomstid har han virket som bibliotekar i Odense. Han er en af Danmarks mestre som digter på folkemål, en svær kunst. Her kan han nævnes sammen med Blicher, Aakjær og Anton Berntsen. Ernst Christensen, Asserballe, har karakteriseret venen på følgende måde: »Han kan være morsom og satirisk som Nikolaj Andersen. Han kan være lyrisk og indsmigrende, når han skriver om sin skønne fødeø og dens skønne piger. Han kan være alvorlig og manende: »Er vi rigtig o vagt for vort hjem og vor ret, hven e tyskeres øjn er mod nær?« . . . Jo vi har meget at sige Martin tak for, ikke mindst alsingerne. For hans digtning blev *levende* i alsingernes mund.«

Det er svært af så rig og stor en produktion at vælge bare ét eksempel ud. Bogen Madeleine fra 1928 rummer i hvert fald nogle af hans bedste digte. Det er, som om man aldrig helt kan gøre sig fri af rytme og indhold i titeldigtet. En alsinger har i Frankrig truffet en pige, Madeleine. Hun gav ham brød, vin »å så venle et blik«. Det var alt, han kunne mindes om hende:

Han tått de va mærkle, han tændt o Mad'leine
da nøls han ho fått sej en kuen no så pæn,
han skamt sej, men da han vil tænk o Mari,
de sang rundt omkring ham o fin melodi:
Madeleine – Madeleine – Madeleine.

Mange mennesker har haft deres barndom eller deres virke på Als. Det er en vældig strøm af erindringer, som beretter om oplevelser, om mennesker og forhold på denne ø. Også de er vel med til at give et billede af det litterære Als. Kun nogle kan nævnes, og der ses bort fra memoirer, der direkte er knyttet til krigene. Georg Christian Burchardi var præstesøn fra Ketting og har berettet om sin alsiske barndom i sine Lebenserinnerungen, udgivet 1927. Biskop Jørgen Hansens erindringer indeholder

mange oplysninger fra treårskrigen tid, men dog også fra årene efter 1864. Hans kollega i Notmark Fr. Petersen har udgivet *Erlebnisse eines Schleswig'schen Predigers*, 1856. De er fyldt af had mod danskere, men kan give et supplement til de mange danske skildringer. En god bog er Bertha Hahns *Minder fra Sønderborg og Als*, der fortæller om tiden mellem krigene og lige efter. Provst Fengers erindringer fra mit liv er fra årene før 1864. Hans fader havde 1861 købt Augustenborg Hovedgård. Pastor E. Becker, der var født i Lysabild, har i barndoms- og øvrige Livserindringer fortalt om sin alsiske barndom. Krigshistorikeren, general A. F. Tuxen har skrevet *Minder fra Tandslet præstegaard 1850–67*, udgivet i *Sønderjyske årbøger* 1925. Af nyere erindringer kan nævnes Thorvald Petersen: *Fra Als til Tønder*, hvori der fortælles om den nationale kamp på Nordals. A. Svensson har i tobindsværket *Kamp og fest* berettet om sin tid i Sønderborg som redaktør af *Dybbøl-Posten* fra 1906 til 1914. A. Svenssons søster Tilde Svensson boede på Als og udfoldede en rig litterær virksomhed. I en række bøger gav hun populære skildringer af Als' historie, især i hertugtiden. Nævnes kan: *Als gennem skiftende tider og Hertuger, prinsesser og Augustenborg*. Og endelig har den socialdemokratiske folketingsmand Jens Bladt i *Alsiske minder* fortalt om sin barndom og ungdom, om sit virke som politiker og indenfor arbejderbevægelsen.

Videnskabsmænd

I Nordborg kan man fortælle om den særprægede og højtbegavede astronom Theodor Johan Chr. Ambders Brorsen, født dér 1819. Han studerede, blev ansat ved det kgl. observatorium i Altona og opdagede her en komet, der fik hans navn. 1870 vendte astronomen, som han altid blev kaldt, tilbage til sin fødeby. Der stod stor respekt om denne videnskabsmand med det store navn. Han døde 1895.

En hjemstavns-historiker, som har indlagt sig stor fortjeneste ved at afskrive dokumenter om øen og på papiret at fæstne mundtlig overlevering, er Chr. Knudsen, født i Ketting, broder til en af danskhedens mest kendte mænd, Knud Knudsen på Lysholm. 1871 blev han præst på Avernakø. Hans optegnelser i

36 tætskrevne bind findes i Det kongelige bibliotek. Chr. Mai-bøll, i mange år lærer i Jejsing, har indlagt sig fortjeneste som øens personalhistoriker.

Enhver alsinger kender Jens Rabens navn. Han var født i Toftlund 1880 og kom til Sønderborg som forretningsfører ved Sondenburger Zeitung 1908. Her blev han straks inddraget i det arkæologiske arbejde i Sønderborg amt. Han blev det nyoprettede museums leder, en stilling, han beklædte til 1955. Til sin død 1960 har han med ildhu og energi værnet om oldtidsminderne på Als, aflokket dem deres hemmeligheder og gjort andre delagtig i sin viden.

Museumsinspektør Jens Raben sammen med P. V. Glob og studenter fra Århus. Man drøfter en udgravning ved Nygård i Nørreskoven 1959. Museet på Sønderborg Slot.

Det nye Als bliver til

Det var Preussen og Østrig, der førte krigen mod Danmark i 1864. To år senere kom det til krig mellem de to stormagter. Preussen sejrede, og året efter blev hertugdømmet Slesvig indlemmet i Preussen. Alsingerne var nu blevet preussere, og i mere end 50 år måtte de leve under de fremmede herskere. Preusserne lavede hele den danske administration om. Bispedømmet blev ophævet, og Als kom nu helt under Slesvig stift. De to herredsprovstier på øen blev fra 1879 forenet med Sønderborg provsti. Nordborg og Sønderborg amter blev allerede 1867 forenet til én kreds, Sønderborg kreds, ledet af en landråd. Der var et kredsudvalg, bestående af 20 medlemmer. Der blev oprettet tre amtsretter, i Augustenborg, i Sønderborg og i Nordborg, lidt senere kom Augustenborg dog under Sønderborg. Der var to herredsfogderier, i Augustenborg og i Nordborg, men fra 1889 overgik herredsfogdernes opgaver til de nye amtsforstandere, som regel én i hvert sogn. Kredsen var opdelt i små kommuner, der bestod af en eller to landsbyer.

En del af de danske præster blev afskediget enten straks i 1864 – Høyer Møller i Nordborg, den gamle feltpræst, og Krog Meyer i Ulkebøl – og i 1867 forsvandt tre af præsterne, fordi de ikke ville aflægge troskabsed til kong Wilhelm. Men der var dog seks dansksindede præster tilbage. Betydeligst af dem var den tidligere biskop Jørgen Hansen i Guderup. En anden af de ledende mænd på Als i disse første år var Nicolai Ahlmann til Vertemine. Han var ordfører for deputationen, som efter Pragfreden ville bringe kong Vilhelm befolkningens tak for § 5. Han blev valgt til det nordtyske forbunds grundlovgivende rigsdag og fra 1867 til den preussiske landdag sammen med Hans Andersen Krüger. De nægtede at aflægge forfatningseden uden forbehold og kom aldrig til at indtage deres pladser. Ahlmann stod også i spidsen for arbejdet med at skaffe Als en dansk Avis, Dybbøl-Posten, som begyndte at udkomme fra 1. januar 1868, med

advokat Pingel, fra 1875 Johannes Moldt som redaktør. Ahlmann forlod Als 1875.

De mange år under preusservældet blev på mange måder en streng tid for den danske befolkning på øen. Det må dog ikke glemmes, at selvom den danske befolkning kom ud for mange chikanerier fra tysk side, og man også økonomisk søgte at støtte fortyskningen, var det dog stort set en retsstat, man levede i, selvom ikke så få – ikke mindst bladfolk – måtte i fængsel for ganske små forseelser. Fra dansk side gjorde man, hvad man kunne for at drille magthaverne. Da kong Wilhelm skulle besøge Sønderborg i 1868, udstedte slagtermester Reimers parolen: »Kongen vil ikke hilse på os, altså hilser vi heller ikke på ham«. Alsingerne mødte i stort tal op i Sønderborg, men kongen kom til at køre gennem lange rækker af tavse bønder, der beholdt hatten på og piben i munden.

De danske førere

På Als viste det sig som i andre egne af Nordslesvig, at der overalt var mænd, som var rede til at lede arbejdet for danskheden. I Sønderborg var Reimers og Moldt de ledende. På Sydals var Hans Lassen førstemanden. Efter 1864 blev han medlem af kredsdagen og af provinslanddagen, 1875 af landdagen efter Ahlmann. Snart valgte han at aflægge eden på forfatningen, så han kunne indtage sin plads i forsamlingen. Fra 1881–84 var han også medlem af rigsdagen. Han var formand for Lysabild sogns sparekasse. Da han døde 1896, viste det sig, at han havde påført den store tab. Meddelelsen rystede den danske befolkning.

På Sydals kom to af den yngre generations bedste mænd til at virke. Den 30-årige Nis Nissen fra Vibøge var ret ukendt, da han i 1908 blev valgt til landdagsmand efter H. P. Hanssen. Det viste sig, at han havde udpræget politiske evner, en skarp logik, en stor slagfærdighed og et uforfærdet mod. Han kom i genforeningsårene til at spille en vigtig rolle. Han var nær knyttet til Hans Peter Hanssen. Chr. Ernst Christensen i Asserballe var som nævnt en poetisk begavelse, men samtidig en faglig dygtighed, anset af alle, sine landsmænds selvfølgelige tillidsmand og repræsentant i mangfoldige år. Også efter 1920 kom han til at

repræsentere dem igennem lange perioder i det danske folketing.

På Nordals var danskhedens førstemand Frits Hansen, Løjtertoft, en kraftig personlighed, en kæmpe, som ikke kendte til at blive træt, en opmuntrer og en tilskynder, den bedste danser på ballerne, den hurtigste skøjteløber på søen, »en mand af frygtelig alvor overfor sine fjender«. Af de yngre i Nordborg kom Nis Nissen efterhånden til at spille en fremtrædende rolle. Han havde utallige lokale tillidshverv og var i 14 år Vælgerforeningens sekretær. Den betydeligste af det unge slægtled var Peter Grau fra Graugård i Pøl, en fremragende agitator, en oratorisk begavelse af et helt usædvanligt format. Han kom senere i årene omkring Genforeningen til på afgørende måde at gribe ind i Danmarks historie.

I 1897 blev Ernst Mathias von Köller overpræsident i Slesvig-Holsten, og hermed blev der indledt en ny, hårdere politik mod danskerne. Forældre, der sendte deres børn på danske højskoler eller efterskoler, søgte man at ramme ved at frakende dem retten til at opdrage deres børn. Amtsdommer Hahn i Nordborg var et villigt redskab for dette fortyskningsarbejde. Landretten ophævede dog kendelserne. Det blev hurtigt klart, at den danske befolkning ikke kunne knækkes med sådanne midler. 1901 søgte von Köller andetsteds hen.

I Sønderborg blev den store tyske Marinestation bygget 1907. Den betød talmæssigt en styrkelse af tyskheden i byen. Men ude på landet var det nu helt klart, både ved rigsdagsvalget i 1912 og landdagsvalget i det følgende år, at danskheden var i opbrud. Overalt var den i fremgang, skyllede frem som en uimodståelig bølge.

Første verdenskrig

Den 3. maj 1911 skulle et sømandshus i Sønderborg indvies. Hovedtaler var prins Heinrich af Preussen, kejserens broder, en fanatisk hader af Danmark. Han sagde blandt andet: »Hvor den tyske ørn en gang har slået sine kløer i, der slipper den ikke igen«. Og tre år senere fejrede man 50-års dagen for stormen på Dybbøl og erobringen af Als med festoptog den 28. juni. Blandt

Fra de tyske Dybbølfester i juni 1914. Billedet er taget uden for Gæstgivergården Danmark i Sønderborg. På bagsædet sidder den civilklædte overpræsident von Bülow og feltmarchal Haeseler. J. Boisen, Sønderborg fot. Lokalhistorisk Samling.

gæsterne var prins Heinrich, kejserens svoger, den augustenburgske hertug Ernst Günther, generalfeltmarchal Haeseler og overpræsident von Bülow. Denne talte til »befrierte« fra 1864. »Slesvig-Holsten tilhører jer . . . Som I er nu også vi kongens tro tjenerne og vil holde god vagt ved landets grænsemark, som er os betroet«. Samme dag faldt skuddene i Serajevo.

Den 31. juli blev Tyskland erklæret i »tuende krigsfare«, og dagen efter kom mobileringsordren. Dybbøl-Posten var blevet standset af myndighederne. Endnu inden krigen var brudt ud, blev en del danske på Als arresteret. Efterhånden samledes ca. 120 »civilfanger« i Sønderborg. Først blev de anbragt i amtsfængslet, derfra overførtes de til det danske forsamlingshus Søn-

A. Svensson, redaktør
af Dybbøl-Posten 1907-14.
Det kgl. Bibliotek.

derborghus, som var blevet indviet kort tid i forvejen. Den 8. august måtte de under skarp militær bevogtning marchere til Slottet. Blandt de arresterede var A. Svensson, hans søster Tilde Svensson fra Kegnæs, Peter Grau, Pøl, Chr. Ernst Christensen. Også en del fiskere fra Høruphav var blandt fangerne. Først den 12. september blev de sidste frigivet.

De fire krigsår var en tung tid for sønderjyderne, og fjernt fra hjemmet måtte mange af dem kæmpe for en sag, der ikke var deres. Mellem 5000 og 6000 vendte aldrig tilbage. Rundt om på alle de alsiske kirkegårde finder man mindesmærker med de døde navne. I hjemmene var det knapt med fødemidler, men værst var angsten for dem derude i skyttegravens helvede.

I november 1918 var det klart, at det nu gik mod enden. I Kiel udbrød der oprør, det røde flag blev hejst på krigsskibene, og der blev nedsat soldater- og arbejderråd. Den revolutionære bølge rullede mod nord og nåede den 7. november til Sønderborg. Marinesoldaterne overtog hele magten, og der blev også her nedsat et soldaterråd. Dets formand var Bruno Topff, der havde været indlagt på lazarettet med tuberkulose. Fra et bord

på kasernepladsen talte Topff. En dansksindet kadet, A. Thyssen, der var til stede, har fortalt, at Topff indledte sin bombastiske tale med: »Nu har vi grebet magten, og nu er det forbi med at lege sprællemænd«. Thyssen fortæller videre: »Talen sluttede med, at han udråbte øen Als som selvstændig republik og meddelte, at enhver forbindelse over pontonbroen til fastlandet var afbrudt, og at han havde overtaget styret som præsident over republikken Als«. Topff udsendte flere proklamationer, en af dem sluttede med: »Jeg garanterer fuldt ud for borgernes liv og gods«. Han kørte rundt i landrådets bil, holdt taler og gav en slags audiens. Den tyske avis kom under delvis censur, mens Dybbøl-Posten slap fri. Hele revolutionen var forløbet i ro, og det kom ikke til skyderi nogetsteds. Bruno Topffs regeringstid kom kun til at vare i tre dage. Helbredet slog ikke til.

Genforeningen og tiden derefter

Den følgende tid blev bevæget. I den danske befolkning i Sønderjylland og i Kongeriget var der dyb uenighed om, hvor den nye grænse skulle gå. Men den 10. februar 1920 kom endelig den dag, da alsinger og andre nordslesvigere selv skulle afgøre deres skæbne. Stemmetallene fra Als viste klart, at fortyskningen her ikke var lykkedes. Kegnæs havde 97,4 pct. danske stemmer. I Aserballe, Notmark, Egen og Svenstrup var der 95 pct. I Hørup, Lysabild og Tandslet var det 90 pct. eller lidt over. I Ulkebøl var der 84, i Havnbjerg 87, i Oksbøl og i Nordborg landsogn 85 pct. Også de to flækker havde dansk flertal. Kun i Sønderborg var der flere tyske end danske stemmer, 2601 mod 2029 danske. Ser man bort fra de tilrejsende, var der dog her lige mange danske og tyske stemmer.

Årene efter Genforeningen blev svære. Landet var økonomisk forarmet efter krigen, og snart kom der kriseår. Politisk blev det også en urolig tid. De forskellige bevægelser voksede frem, og flere steder havde hjemmetyskerne nogen fremgang. Da nazisterne i 1933 havde overtaget magten i Tyskland, var der kredse syd for grænsen, som troede, at nu skulle grænsen flyttes mod nord. To store ungdomsmøder i Tønder og på Dybbøl i maj og juni viste, at sønderjysk ungdom stod rede til at fortsætte fædre-

Peter Grau i samtale med Christian 10. på Torvet i Sønderborg juni 1946. Det kgl. Bibliotek.

nes arbejde for værn af sønderjysk jord. En af de unge, der talte på Dybbøl, var Ernst Christensen, søn af Chr. Ernst Christensen i Asserballe. Nogle få måneder senere oprettedes Det unge grænseværn. Chr. Nielsen, Vollerup, var medlem af dets fællesråd.

Den 9. april kl. 4,30 fik kommandanten i Sønderborg, oberst H. E. Christensen, melding fra Søgård om, at tyske styrker var gået over grænsen. De danske soldater i Sønderborg fik ordre til at indtage deres stillinger. Mindre afdelinger blev skudt frem til Frydendal øst for Bøffelkobbøl og til Brohovedskansen. Kl. 6 indløb der melding om, at tyske motortorpedobåde landsatte tropper i Mommark, og en halv deling blev sendt afsted på lastbiler. Da tre tyske flyvemaskiner overfløj kasernen, blev der åbnet ild mod dem. Kl. 7,25 fik obersten ordren om, at der ikke skulle ydes modstand.

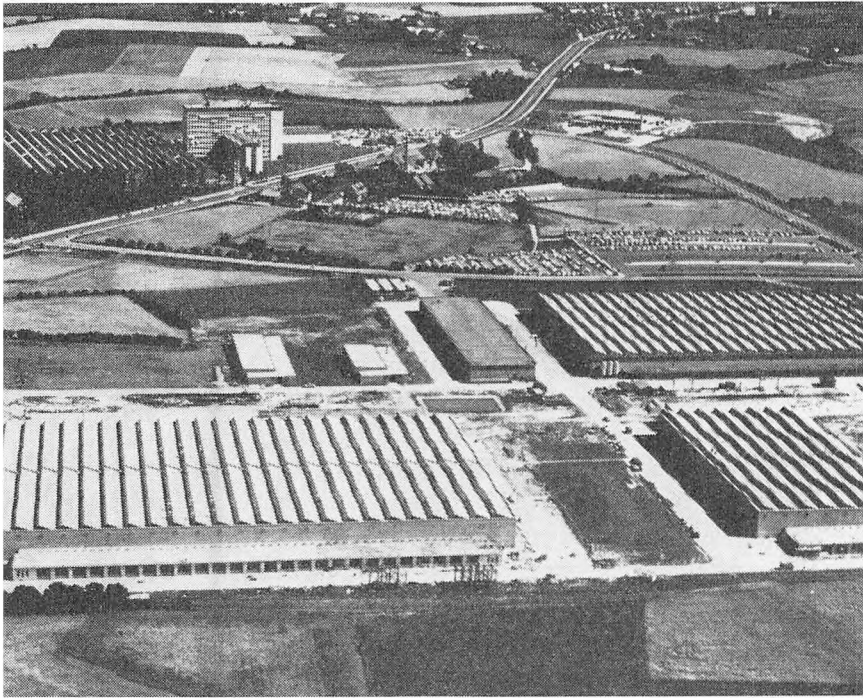
Allerede i 1933 var det tyske mindretal blevet nazificeret. Kredsleder for Sønderborg amt var fra omkring 1937 gårdejer Wilhelm Deichgräber i Sjellerup. Sønderborg spillede i besættelsens år en betydelig rolle indenfor de hjemmetyske økonomiske organisationer, først og fremmest Deutsche Berufsgruppen in Nordschleswig, der blev ledet af P. Hansen-Damm i Sønderborg. Valget i 1939 viste dog klart, at drømmen om en vældig tysk fremgang blev til intet. Als var vel et af de steder, hvor det virkelig var lykkedes at vinde frem siden 1920. I Augustenborgkredsen havde der ved valget i september 1920 været 383 tyske stemmer, i 1939 var der 1327, en stigning fra 5,1 til 11,5 pct.

Selve krigen mærkede man ikke så meget til i det daglige, selvom overflyvningen af engelske maskiner var hyppig. Uhyggelig var natten mellem 18. og 19. august 1942, da der faldt en del bomber på Nordals, især ved Holm. Den 8. november 1942 måtte de danske tropper forlade Sønderborg. Hele garnisonen skulle flyttes til Fåborg. Tyskerne ville ikke have danske tropper i Jylland.

Efter den 29. august 1943 begyndte man også at organisere en modstandsbevægelse på Als. Danebod Højskole, ledet af Frede Terkelsen, og Notmark Præstegård, hvor Vigh Petersen var præst, spillede en betydelig rolle. Gang på gang blev modstandsbevægelsen revet op. Det var lærer Arne Petersen i Sønderborg, som havde været stikker, men i august 1944 blev han afsløret. Efter krigen blev han henrettet. Hver gang gestapo havde arresteret folk fra modstandsbevægelsen, kom der nye til, hullerne blev fyldt. Men der var mange alsinger, som blev sendt til Frølev eller til koncentrationslejre i Tyskland.

Den ny tid

I 1898 var amtsbanen på Als blevet indviet. Med den var det, ligesom en ny tid var ved at holde sit indtog i det alsiske bondesamfund. Små fredelige landsbyer blev nu stationsbyer og fik deres stationskro. Nogle af dem eksisterer endnu. Men »æ Kleinbahn« er forlængst borte. Efter Genforeningen er vejene på Als blevet stærkt udbygget, og der er kommet et tæt net af rutebilforbindelser. Dermed var der ikke længere tilstrækkelige

Billedet giver et indtryk af, hvor store Danfoss-anlæggene er. Højhuset i baggrunden er administrationsbygning. De store og fyldte parkeringspladser fortæller lidt om antallet af medarbejdere. Danfoss fot.

forudsætninger for at bevare amtsbanerne, og i 1933 blev de nedlagt. I stedet blev der bygget en normalsporet jernbane fra Sønderborg til Mommark. Her var der i 1922 kommet en ny havn, hvorfra der gik færge til Fåborg. Den gamle forbindelse fra Fynshav til Bøjden på Fyn var dog meget kortere, og omsider tog man fat på at etablere en rute her. Den kunne tages i brug i 1967. Jernbanelinien til Mommark blev nedlagt 1962, og der blev ikke bygget nogen jernbane til Fynshav. Rutebilerne kan klare passagertrafikken.

I den lille by Elsmark ligger en gård, hvor Jørgen Clausen boede. Her voksede sønnen Mads op. Han kom på teknikum, var en tid hos Brødrene Gram. I 1933 begyndte han en lille fa-

Fra statsminister Jens Otto Krag's besøg på Danfoss. Fru Helle Virkner Krag ses mellem Mads Clausen og fru Clausen.
Lokalhistorisk Samling.

briksvirksomhed hjemme i faderens stuehus. »Mads Patent« blev han kaldt. De sager, han lavede, var ikke helt almindelige. Det var sære små ting. Vi bruger dem allesammen, det er kompressorer i køleskabe, termostater i radiatorer, blandeventiler til koldt og varmt vand og meget mere. 1936 opførtes den første træbarak, og så gik det slag i slag, 1951 begyndte man at bygge den store, tidssvarende fabriksbygning, som stadig er blevet udvidet. 1935 var der fire medarbejdere i Dannfoss, 1965 var der 5200. Hertil kommer filialer rundt om i verden.

Alt dette er skabt af en enkelt mand, en mand, der havde heldet med sig, som havde valgt rigtigt i arbejdet med ting, der var fremtid i, en udholdende mand, stædig, flittig, der vidste, hvad

han ville. Men først og fremmest en tænker, en mand med skabende fantasi, og som forstod at virkeliggøre det, han så i fantasien. Mads Clausen døde allerede i 1966.

Der er to mænd, der mere end nogen anden har været bestemmende for Als' skæbne på ondt og godt. Den ene er kongesønnen hertug Hans. Det var mest for det onde. Den anden er Mads Clausen. Det var for det gode. Fattigdom og arbejdsløshed kender man nok knap mere på Als. Danfoss er et godt arbejdssted. Men de 5000 mennesker skal have et sted at bo. Nordborg er ved at blive en stor by. I Havnbjerg er der opstået helt nye byområder. Danfoss-arbejderne kommer ofte langvejs fra. Der er på den måde blevet behov for nye trafikforbindelser. Hardeshøj-Ballebro færgen var næppe blevet til, hvis ikke Danfoss havde været.

Den stille bondeidyl på Nordals er mange steder ved at forsvinde. Danfoss er ikke den eneste store industrivirksomhed på Als. I Sønderborg findes flere fabrikker med en stor stab af arbejdere og funktionærer. Men ingen har som Mads Clausens Danfoss været med til at sætte sit præg på Als, været med til at omforme Als' sociale struktur og øens bebyggelse.

Det problem, som har præget Sønderjyllands historie fra 1830'erne, modsætningsforholdet mellem dansk og tysk, har efter 1945 mistet sin betydning på Als. Fra 1. august 1968 var der kun to tyske skoler her, den ene i Sønderborg med 126 elever, heraf 8 i første klasse, den anden i Nordborg med 36 elever, hvoraf 5 i første klasse. Ved valget i 1968 var der i Sønderborg-kredsen 4,9 pct. tyske stemmer, i Augustenborg-kredsen 2,0 pct. I byerne Sønderborg, Augustenborg og Nordborg var tallene henholdsvis 4,8, 3,0 og 1,9 pct.

Sønderborg

Som så mange andre byer i Danmark er Sønderborg vokset op omkring en kongelig borg. Hvornår det lille samfund er blevet en købstad, ved man ikke, men det er vel engang i anden halvdel af 1200-årene. Sønderborg havde i 1307 en *Skt. Jørgensgård*, et hospital for smitsomme syge. Hertil hørte et kapel, og i 1400 stiftede Peter Stød et evigt vikarie ved Jomfru Mariæ alter i kapellet. Byens sognekirke var viet til Skt. Nikolai og lå tæt ved slottet. Den blev nedrevet engang lidt ind i 1500-årene. Skt. Jørgens kapel blev den lille bys sognekirke.

Når der her voksede en by op, var det først og fremmest, fordi slottet gav beskæftigelse til en del mennesker. Men her var også en god havn, let at besejle, og en del af borgerne har sikkert ernæret sig ved fiskeri. Den nuværende Havbogade hed tidligere Fiskergade.

Der er ingen danske byer, der har haft en så omskiftelig skæbne som Sønderborg. I middelalderen var det snart konger, snart hertuger, der var herrer her. Fra 1571, da hertug Hans den Yngre overtog sin arv, var den hertugelig residensby. 1667 blev den på ny kongelig, og det var nu amtmanden, der residerede på slottet. Fra 1675-1716 og 1732-54 var det hertuger af Augustenborg, som med titel af *guvernører* var kongens amtmænd i Sønderborg.

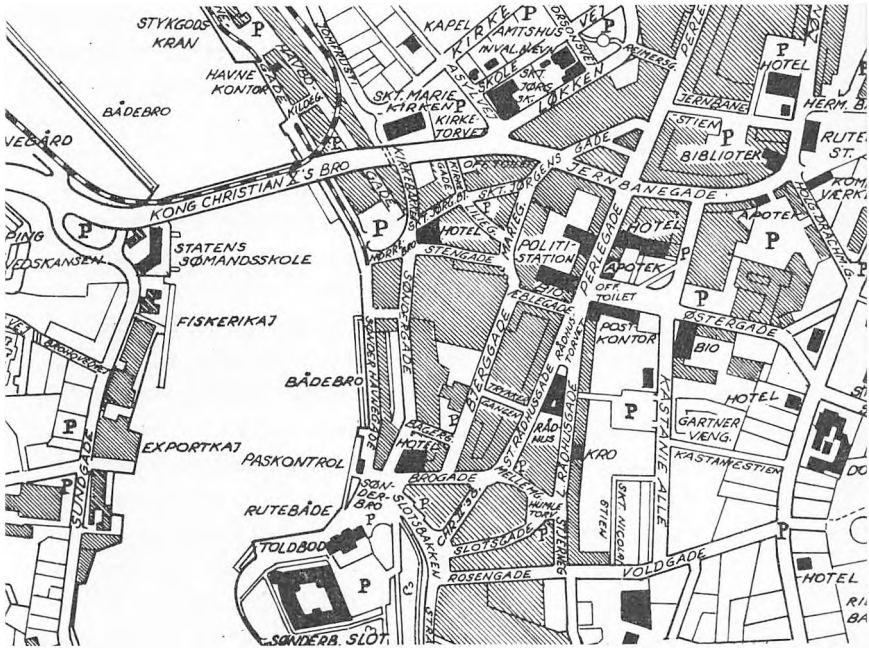
Sønderborg havde et udmærket opland, først og fremmest det frugtbare Als. Men den måtte altid kæmpe en hård kamp med den store nabo Flensborg, som allerede i senmiddelalderen havde fået betydelige handelsprivilegier på øen. Der var i sidste halvdel af 1500-årene en betydelig fremgang i Sønderborg, og indbyggertallet steg. I 1769, da den første folketælling blev holdt, var der 2692 mennesker i Sønderborg, omtrent det samme som i Åbenrå, mens Haderslev var noget større. I 1800-årene kom der en ikke ringe fremgang, og i 1860 var her 3894 indbyggere.

Skt. Jørgenshusene lå altid lidt uden for byerne. Således også i Sønderborg. Det ældste kort, fra omkring 1650, viser, at byen lå

mellem Skt. Jørgens Kirke og slottet. Mod øst var grænsen for det bebyggede område Stjernegade, Lille Rådhusgade og Perlegade. Et kort fra 1862 viser, at det beboede område stort set endnu var det samme. På dette tidspunkt var pontonbroen over Als Sund, den såkaldte Frederik 7.s Bro, blevet bygget.

Als og Dybbøl er jo militært set vigtige flankestillinger. Det er derfor ikke så underligt, at Sønderborg by gang på gang er blevet ramt af *krigene* og deres ødelæggelser. De to slesvigske krige satte i høj grad sit præg på byen. Den 17. maj 1849 faldt der flere granater og bomber i byen eller i dens nærhed. Værre var det den 6. juni, da to mennesker blev såret, og mange flygtede ud på Ladegårdsmarken eller ud til bønderne på Als. I 1864 oplevede borgerne for alvor krigens gru. Den 15. marts faldt der 15 granater i byen, og mange flygtede bort. Den 2. april begyndte et regulært bombardement af Sønderborg, og det fortsatte i de følgende dage, dog med aftagende styrke. Størstedelen af byen lå i ruiner. Den 18. april, da stormen var begyndt, regnede granaterne på ny ned over den ulykkelige by. Også den 29. juni, da preusserne gik over til Als, kom byen til at ligge under artilleriets ild. Allerede ved 7-tiden blev Sønderborg besat af tyske tropper, der gik over fra brohovederne i både. Før krigen havde der været 593 huse. Da krigen var forbi, var der kun 94 af dem, som ikke var brændt eller beskadiget.

Fra 1867 var Sønderborg en *preussisk by*. Ved valget i dette år var der 510 danske og 265 tyske stemmer, men i 1890 var det danske stemmetal faldet til 250, og der var tysk flertal i byen. Bygningen af amtsbanerne fik selvfølgelig betydning for erhvervslivet. Vigtigt var det også, at der i 1901 blev bygget en normalsporet jernbane fra Sønderborg til Tinglev, så byen på denne måde fik forbindelse med det europæiske jernbanenet. Indbyggertallet var steget noget i de første årtier efter 1864 og nåede i 1880 op på 5829. I 1900 var det derimod kun 5501. Det hang sammen med, at den tyske Dybbølstilling var blevet nedlagt i begyndelsen af 1880'erne. Da marinestationen blev bygget omkring 1907 ændredes billedet. Det var et meget stort antal militære, der fik garnison her. I 1910 var der 10.939 mennesker i Sønderborg, og heraf var 1992 militære.

Kort over Sønderborg 1968. Udarbejdet af Vald. Nicolaisen.

Det er klart, at antallet af tyske stemmer under disse forhold blev stærkt øget. I 1912 var det 665 mod 296 danske, hvortil kom 302 socialdemokratiske. I 1906 havde der kun været 191 danske stemmer. Når det lykkedes at forøge det danske stemmetal så betydeligt, skyldtes det først og fremmest den unge energiske redaktør af Dybbøl-Posten, *A. Svensson*, som i 1907 var fulgt efter Moldt. I løbet af få år blev holdertallet langt mere end fordoblet. Svensson havde også dygtige medarbejdere som Andreas Grau og Jørgen Otsen.

Årene efter Genforeningen har ført Sønderborg ind i en stærk økonomisk udvikling, og en betydelig industri er vokset frem. Også bebyggelsesområdet er blevet meget udvidet. Bygningen af en rigtig bro i 1924 har medført, at der er opstået helt nye kvarterer på Sundeved-siden. Snart vil der komme en ny bro længere mod nord. 1965 var indbyggertallet 23.111, og Sønderborg er

idag Sønderjyllands største by. Antallet af hjemmetyske vælgere steg noget i årene henimod besættelsen. Ved valget i 1939 var det 1376 eller 21,3 pct., 1968 var det faldet til 643 eller 4,8 pct.

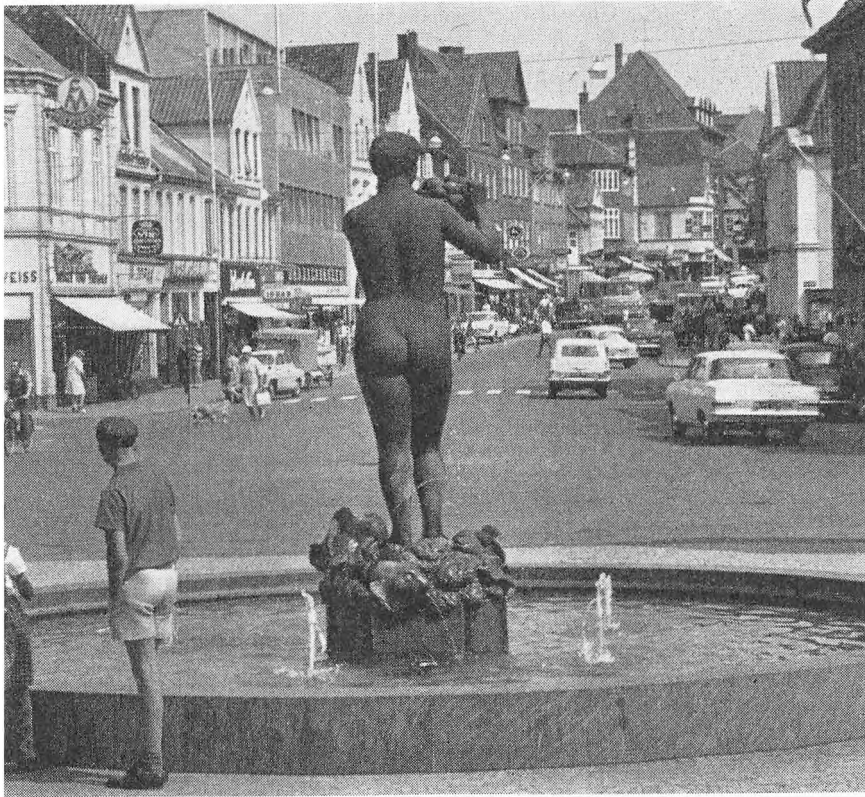
Sønderborg Slot

Det er slottet, der er byens moder. Hvornår man har begyndt at bygge på det, ved man ikke, men sandsynligvis er det sket i de sidste årtier af 1100-årene. Den ældste del af slottet, som nu kendes, er et tårn, 8 x 8 m, hvoraf rester er fundet under kælder-gulvet i det nuværende slots nordøstlige hjørne. Det blev senere erstattet af et andet, større og kraftigere tårn i flere stokværk. En del af dets murværk er indgået i slottets nordlige facademur. Omkring 1350 begyndte man ca. 45 m syd for det gamle tårn at bygge et rundt tårn mod sydøst helt ude ved vandkanten. Det var ca. 14 m i diameter med mure, som var mellem 3½ og 4 m tykke. Dette tårn, Blåtårn, var det sted, hvor *Christian 2.* opholdt sig i en del af den tid, da han var fange på Sønderborg Slot, fra 1532 til 1549, da han blev overført til Kalundborg. Under Grevefejden var han lukket inde, måtte ikke forlade sit gemak, men senere fik han friere forhold, ja kunne endda holde gilder med borgerne i Sønderborg. Tilbage af Blåtårn er nu kun fundamentet og de nederste skifter samt de rester, der skjuler sig bag ydermuren i slottets sydøsthjørne.

Ved ringmure blev tårnet sat i forbindelse med de øvrige dele af slottet. Den østre ringmur var 12 m høj. Disse mure er senere indgået i selve slottet, og dele heraf er bevaret i de nuværende bygninger. I 1400-årene blev der bygget et rundt flankeringstårn på det nordvestlige hjørne. Af dets tre etager er de to endnu bevaret.

Fra omkring 1550 til 1570 blev Sønderborg Slot helt ombygget under ledelse af Hercules von Oberberg. Da dronning Dorothea døde i 1571, stod slottet som et regelret firfløjet *renæssanceanlæg* i tre etager med tårne og spir, med kviste og prydgavle. Det var dog yderst spartansk udstyret. Kun slotskapellet dannede en undtagelse.

Efterhånden kom slottet stærkt i forfald. Da kgl. bygmester *W. Fr. von Platen*, kom til Sønderborg som amtmand 1716, fik han

Alspigen, Rådhuset og Perlegade, set fra Rådhuset.
B. v. Leeuwen fot. Sønderborg Turistbureau.

en bevilling til at istandsætte slottet, og i løbet af 6 år lykkedes det ham at redde det. Alle gavle og kviste blev fjernet, vinduerne blev fornyet og gjort ensartet, og slottet kom til at fremtræde som et barokanlæg. Fra 1849 til 1920 har det næsten hele tiden været kaserne eller lazaret. Efter 1920 fik Sønderborg Museums samlinger plads på slottet.

En stor istandsættelse af slottet begyndte 1964. Den ventes afsluttet 1972. Museet får plads i syd- og vestfløjen, mens der i østfløjen er bolig og administrationslokaler. Nordfløjen er arkitektonisk den værdifuldeste. Foruden Dronning Dorotheas Ka-

pel er der her en stor dansesal og to store rum, der støder op til salen. I denne fløj får de hertugelige samlinger sin plads. Under hele det omfattende arbejde bestræber man sig på at føre slottet tilbage til den skikkelse, som von Platen gav det for 250 år siden.

Dronning Dorotheas Kapel

Kapellet er et af Europas ældste, lutherske fyrstekapeller og er blevet betegnet som »et kunsthistorisk monument af europæisk betydning«. Det er bygget af *Hercules von Oberberg* 1568–70. Rummet er dækket af flade hvælv, hvis grater er belagt med bladguld. Hvor de mødes, er der 20 hængekonsoller, udformet som nedadskuende medusahoveder. Det er det ældste bevarede stukkaturarbejde i Danmark. Hvælvingerne støttes af en søjle af rød granit. Langs væggene er der i første sals højde et galleri, lavet af eg. Dronningens plads har været på det vestlige galleri. Herunder er der indskudt et sangerpulpitur. I dets felter ses Christian 3.s, Dorotheas og hertug Hans' med fleres våben.

Den trefløjede *altertavle* tilskrives Frans Floris i Antwerpen. Den forestiller udfoldet korsfæstelsen, til venstre kobberslangen i ørkenen, til højre Isaks ofring. Døbefonten af sort kalksten, flammet marmor og med alabastudsmykning blev 1557 af Christian 3. bestilt hos Cornelis Floris i Antwerpen. Fontelåget er sikkert fra samme værksted. Oprindelig hang der i kirken anetavler for Christian 3. og dronning Dorothea. De er nu på Frederiksborg Museet. Prædikestolen er lavet af billedsnider Niels Tagsen i Sønderborg. Den består af 6 fag med relieffer af fødslen, dåben, Kristus på korset mellem Maria og Johannes, opstandelsen, himmelfarten og pinseunderet. På hjørnernes pilastrer står 11 apostle.

Hans den Yngres gemalinde Elisabeth døde 1586, og han lod et rum nordfor kapellet indrette til *gravkapel* for hende. Efterhånden blev der indrettet fem gravkapeller: Hertug Hans', hertug Alexanders, Augustenborgernes, hertug Frederik Christians og Glücksborgernes. Den sidste gudstjeneste i kapellet blev holdt 1843, da hertuginde Louise Augusta blev begravet i Frederik Christians kapel. Salmenumrene skal stamme fra denne lejlighed. Indgangen til kapellerne – der ikke er almindeligt tilgæn-

gelige – er omgivet af et portalepitafium i sort, belgisk marmor og alabast. Fire søjler bærer gesims og overstykke, hvor man i midten ser et opstandelsesrelief og på begge sider af det den knælende hertug Hans med familie. Epitafiet er i flamsk højrenæssance.

Museet

Historisk Samfund for Als og Sundeved blev stiftet 1908, og dermed blev der også oprettet et museum for Sønderborg amt. Dets samlinger blev 1920 overdraget Sønderborg amt, og fra 1921 overførtes de til Sønderborg Slot. Fra museets grundlæggelse og indtil 1955 var museumsinspektør *Jens Raben* museets leder. Det er således helt og fuldt hans værk. Fra 1958 er det landsdelsmuseum for Sønderjylland for historisk tid. Foruden de mange ting fra Als og Sundeved rummer det samlinger, der belyser Sønderjyllands almindelige historie, især efter 1800, samlinger fra de to slesvigske krige og en sønderjysk kunstsamling. Hertil vil senere komme en særlig afdeling for Sønderborg Slots bygningshistorie.

Den gamle bydel

Sønderborg Slot ligger på et næs. Syd for det er der indrettet en lille park. Man kan gå langs Sundet uden om slottet og fortsætte ad Strandvejen og Strandpromenaden langs det friske hav ud til *Idrætshøjskolen*, et udmærket eksempel på nyere dansk arkitektur. Ved Sønderbro lige nord for slottet er der kajplads for rutebådene til Tyskland. Søndre Havnegade går langs Havnen. Lidt længere fremme ved en parkeringsplads kan man dreje af til *Havbogade*. Man har kaldt den »et af de mest idylliske stræder i landet«. Der er en særlig charme ved de mange ældre huse, hvoraf nogle springer frem og andre ligger tilbagetrukket. Men gaden er blevet dømt til at forsvinde. Redningsforsøg er mislykkedes. Man skal have parkeringsplads og havneplads. Dette fine småborgerlige miljø, det eneste nogenlunde velbevarede i den by, der blev så hårdt ramt af bombardementet i 1864, vil forsvinde.

Den gamle bebyggelse i Sønderborg ligger i det væsentlige mellem Skt. Jørgens Kirke og slottet med Lille Rådhusgade og Per-

legade som østlig grænse. Her finder man de små uregelmæssige gader, som er karakteristiske for de middelalderlige bysamfund. Der er også bevaret en del enkeltbygninger af en vis arkitektonisk værdi. Man får her et indtryk af, hvor stor betydning bindingsværket har haft i Sønderborg, hvor det holdt sig længere end i de øvrige sønderjyske byer. Et af de ældste huse er Kirkegade 8 fra 1643. Provstegården, Rosengade 18, fra 1767 er et ret imponerende grundmuret hus i en meget enkel stil. Lige i nærheden findes en af de mange vindmøller, som tidligere var så karakteristisk for Sønderborg. I Slotsgade nr. 23 er der en inskription, der fortæller, at her boede borgmester Finsen indtil 1864.

Byens centrum er *Rådhusstorvet*. Selve Rådhuset er nyt, bygget i 1930'erne. Foran det ses den frodige Alspige med frugtkurv. Billedhuggeren Adam Fischer er mester herfor. I nr. 11 er der en indskrift, der fortæller, at den 2. april 1864 sprang her en preussisk granat, som dræbte og sårede 28 mænd fra 16. regiments 4. kompagni. Fra Rådhusstorvet udgår Sønderborgs hovedgade *Perlegade*. Den har allerede i ældre tid strakt sig længere mod nord end den øvrige del af byen. Her er bevaret flere interessante huse. Nr. 51 er fra tiden 1625-50 og er 13 fag dybt. Øverste stokværk rager ud over det nederste, og det såvel som tagbjælkelaget bæres af konsolformede knægte, en byggeform, der er karakteristisk for renæssancen. Perlegade 58 er fra omkring 1770. Det er et pretentiøst bygningsværk. Midtpartiet har lange pilastre, der bærer den store fronton. Det er præget af nederlandsk barok fra 1600-årene, mens de to sidepartiers kvaderliséner har et nyere præg.

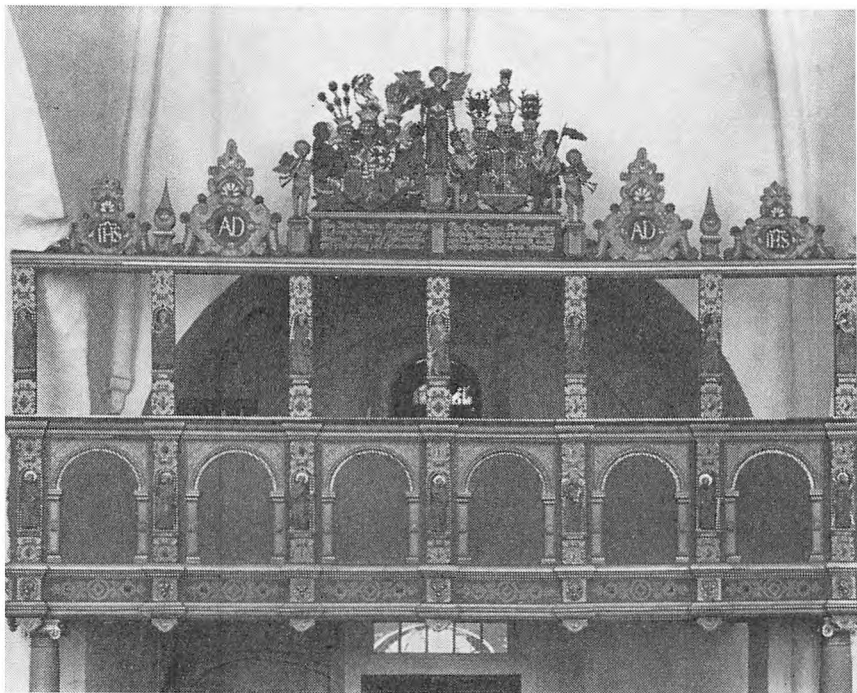
Sønderborg kirke

Den nuværende Skt. Marie Kirke var oprindeligt et kapel under Skt. Jørgens Kloster. Den gamle kirke blev fuldstændig ombygget og udvidet i årene 1595-1600. Bygmester var *Peter de Castella*. Kirken fik først tårn i 1883. Tagrytteren med et slankt sekskantet spir er fra omkring 1600.

Kirkens *altertavle* er skåret af den sønderborgske billedsnider Niels Tagsen 1618. På det postament, hvorpå de fire søjler hviler, er der relieffer af apostlene Iacobus, Andreas, Petrus, Phi-

Fra Havbogade i Sønderborg, en af de få gader, der har klaret sig gennem krigenes ødelæggelser, og som endnu – men hvor længe – kan fortælle om fortidens byggeskik. Hugo Mathiessen fot. 1920. Nationalmuseet.

Hertugstolen i Sønderborg Skt. Marie Kirke. Stolen er skåret af billedskærer Niels Tagsen omkring 1625. Over de to midterste vinduer ses hertug Alexanders og hans gemalindes våben.

lippus, Bartholomeus, Paulus, Johannes og Matthæus. Maleriet øverst på alteret er Gud Fader med rigsæble, derunder opstandelsen og ved siden af dette billede profetbuster. Hovedbilledet er et livfuldt nadverbillede i nederlandsk stil. Hertug Alexander lod omkring 1625 *hertugstolen* opsætte. Også den er fra Niels Tagsens værksted. Den har to fag mod sideskibet, seks mod hovedskibet. På pilastrene mellem arkaderne er der relieffer af apostle og Frelseren, og ovenover på sprosserne til de nu forsvundne vinduer eller gitre er der syv relieffer. Øverst ses de hertugelige våben.

Prædikestolen var egentlig beregnet til Egen kirke. Den er 1599 skåret af den berømte Flensborg-mester Hinrich Ringelck. I storfelternes arkader har den de for dette værksted typi-

ske relieffer: Syndefaldet, bebudelsen, Jesu fødsel, korsfæstelsesgruppe, opstandelsen, himmelfarten og dommedag.

Døbefonten er støbt af Melchior Lucas i Husum 1600. Dåbsfadet er et sydtysk arbejde fra lidt før 1600. To par af alterstagerne er sengotiske. I våbenhuset er en senmiddelalderlig kiste med svagt buet låg og »offerladen«, anskaffet 1630. Et vægskab i korets nordmur er fra slutningen af 1400-årene. På dørens inderside maleri af Kristus som smertensmand. Endnu i 1864 var der et stort antal epitafier, men heraf er kun seks bevaret, alle fra 1600-årene. I det nordlige sideskib er en gravsten over Christian 2.s fangevogter, Ditlev Brockdorff, død 1538. En del nedslidte gravsten ligger i kirkens gulv. Kirken har en del præstemalerier fra 1600–1700-årene. I skibets østlige fag er et gotisk krucifiks fra lige efter 1500. Figuren er kun 85 cm høj.

Dybbølbjerg

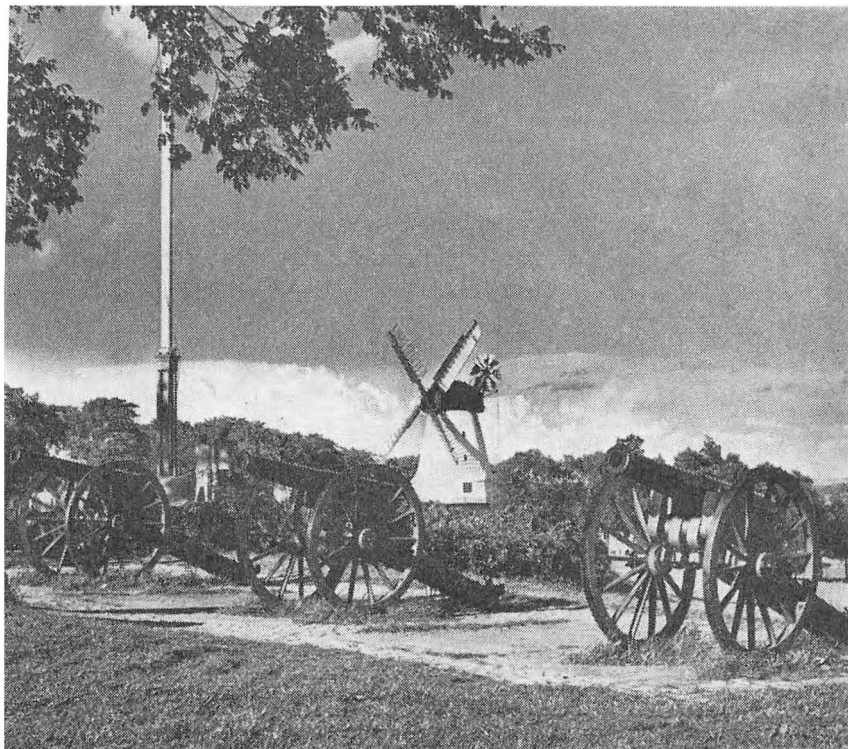
Kommer man over til Sundeved ad Christian 10.s Bro, går Sundgade af til venstre. For enden af den er der rester af en gammel skanse fra svenskekrigene. Lige lidt nord for begyndelsen af Sundgade ligger en anden skanse, Brohovedskansen. Fortsætter man op ad hovedvej 8 mod Kruså, ser man til venstre et mindesmærke over general du Plat, overkommandoens souschef major Rosen og divisionens stabschef major Ernst Schau. De to første faldt den 18. april 1864, den sidste blev dødeligt såret. Lidt længere fremme går der en vej af til højre. Ad den kan man komme til *Barstenen* eller Dybbølstenen, Danmarks næststørste sten. Den vejer 130 t og er 8,8 m lang, 6,7 m bred og 25,5 m i omkreds og består af rød, storkornet granit. Overalt i dette terræn mellem selve Dybbøl Bjerg og sundet er der sten, der fortæller om de mange, der fandt døden her i 1864. Lidt længere fremme er *Dybbøl Mølle*, bygget omkring 1745 og stukket i brand af tyskerne under kampene 1849. Den blev genopbygget som hollandsk mølle i sten, men ødelagt af tyske granater under belejringen af Dybbøl. Kort efter krigen blev den atter bygget op. 1914 satte en kreds af danske en mindeplade på møllen. Den blev straks nedtaget og knust af tyskerne. En ny blev opsat 1919 med Thordur Thomassons ord:

Tvende gange skudt i grus,
atter rejst som møllehus.
Vogter om et mindebo,
selv en bauta dansk og tro.

Møllen brændte 1935, men blev straks genopbygget. Der er her en lille samling af minder fra de to slesvigske krige.

Befæstningen

Der blev kæmpet på Dybbøl i 1848 og 1849, men der var dengang ingen befæstninger her. I årene 1861–63 blev der anlagt en ret svag feltbefæstning. Den bestod af 10 skanser, hvoraf de

Kanoner på Dybbøl med Dybbøl Mølle i Baggrunden. Sven Thoby fot. Danmarks Turistråd.

syv var lukkede. I hver af dem var der et eller to krudtmagasiner af beton og et blokhus, der skulle give et skudsikkert opholdsrum for besætningerne. Rundt om skanserne var der grave, omgivet af stormpæle eller palisader. De tre åbne skanser eller batterier, III, V og VII, havde krudtmagasiner af tømmer og var omgivet af palisader. Skanserne havde numrene I–X, regnet fra syd ved Vemmingbund og til Als Sund. De to brohoveder fra Treårskrigen udgjorde 2. linie, og på Als var der tre batterier, Møllebatteriet, Kirkebatteriet og Flankebatteriet, der lå omtrent overfor skanse X.

Da de dødtrætte soldater fra Dannevirke kom til Dybbøl Bjerg,

var befæstningen ikke bragt i orden. Kun i to af skanserne var der stormpæle, der manglede jorddække på blokhusene, krudtmagasiner i skanse V og VII. Vigtigt var det, at der i forterrænet ikke var foretaget sløjfninger til frit skud. Hytter og baraker var ikke opført. Generalfeldmarchal Wrangel ønskede ikke at angribe Dybbøl, men ville tvinge Danmark i knæ ved at brandskatte Jylland. Der var uenighed mellem Preussen og Østrig om indmarchen i Jylland. Den preussiske generalstabschef Moltke mente, at man under disse forhold måtte gå til angreb på Dybbøl. *Prins Friedrich Carl*, der havde kommandoen over tropperne på Sundeved, var opsat på at bruge sit korps. Men der måtte trækkes belejringskyts til Dybbøl, og først den 11. marts begyndte det at komme. Danskerne fik herved tid til nogenlunde at bringe fæstningerne på Dybbøl i orden. Manglerne blev afhjulpet. Foran skanse II og III anbragte man harver for at hindre fodfolket i at storme. Skanserne blev forbundet med sammenhængende løbegrave. Foruden pontonbroen var der tidligere bygget endnu en bro. Nu fik man også en trækfærge. Man anlagde også en tilbagetrukken linie, der bestod af en løbegrav med fire små åbne skanser. Den blev færdig i slutningen af marts.

Man havde ikke regnet med nogen beskydning fra *Broager*. Men den 15. marts åbnedes der ild fra 4 batterier på halvøen. Preusserne havde riflet skyts, som havde en stor rækkevidde og betydelig træfsikkerhed. På dansk side havde man kun lidt riflet skyts. Det var især anbragt i skanse II, hvor løjtnanterne Johan Peter Ancher og Carl Vilhelm Castenschiold skiftevis havde kommandoen, og denne skanse blev derfor målet for en del af den preussiske ild. Natten mellem den 28. og 29. marts begyndte preusserne at grave den første af de fire *paralleller*. Den sidste blev færdig den 17. april. De var forbundet med zigzag løbegrave. De preussiske stormtropper var på den måde kommet ganske tæt ind på skanserne, og de fleste steder havde man måttet trække de danske forposter tilbage. I nogle skanser var artilleribeskydningen så voldsom, at det om dagen ikke var muligt for fodfolket at opholde sig i skanserne. Soldaterne måtte søge dækning længere tilbage, op til 300 m borte. I nogle til-

De preussiske paralleller og forbindelsesgange på Dybbøl 1864. Til højre ses de vigtigere af de danske skanser. Efter det preussiske generalstabsværk, her fra Jens Johansen: Dybbøl.

fælde var de længere borte fra skanserne end fjenden. Skanserne var – trods ihærdige anstrengelser for udbedring – stærkt medtaget af den voldsomme ild fra det helt overlegne preussiske artilleri, og en stor del af kanonerne var sat ud af spillet. I skanse I-III var der den 18. april kun fem brugelige kanoner.

Det var under disse forhold indlysende for de fleste, at et stormangreb fra den langt overlegne fjende ikke ville kunne afvises. Da *angrebet* satte ind den 18. april kl. 10 med 37.000 mand, faldt skanserne på venstre flanke da også i løbet af få mi-

nutter trods tapper modstand. Kl. 10,30 var forreste linie fra I-VI og den tilbagetrukne linie erobret af angriberne. Skanserne på højre fløj blev først taget lidt senere. Ved 8. brigades tapre modangreb lykkedes det at få den væsentlige del af tropperne tilbage til brohovederne. Kl. 12,45 gav overkommandoen ordre til, at disse skulle rømmes. Kl. 14 var alle kommet over og forbindelserne mellem Als og Sundeved afbrudt.

Skanserne i dag

Af de danske skanser fra 1864 er kun lidt tilbage. Efter general Moltkes anvisninger begyndte man i 1865 at anlægge den preussiske fæstning Sønderborg-Dybbøl. Den bestod af tre skanserækker med 15 værker. De fem lå øst for Sønderborg. På Engelshøj nord for byen opførte man 1870 det store Fort Herwarth. Der var tre værker på Sundevedsiden ved Als Sund. Første linie bestod af fire skanser. Nr. 9 blev bygget på resterne af den danske skanse IX i nærheden af vejen til Åbenrå, den største, skanse 10, dækker de danske skanser V og VI, skanse 11 svarer til skanse III og den sidste, nr. 12, lå på skrænten ned mod Vemmingbund, hvor den tilbagetrukne linie havde været. Allerede 1881 begyndte man at nedlægge dette befæstningsanlæg.

Det gamle skanseområde udgør nu en *nationalpark*, knyttet sammen af veje. I de tidligere danske skanser er der cementkantsten og større hjørnesteen, der angiver »ildlinien«. Blokhuse-nes og krudthusenes grundvolde er udgravet. Skanse IV – overfor hotellet – ligger lige ved vejen til Kruså. Her var det tyske sejrsmonument, 22 m højt i støbejernsgotik, lavet af Strack, der også var mester for Siegesdenkmal i Berlin. Det blev efter 5. maj 1945 sprængt af ukendte gerningsmænd. Lidt forbi hotellet er der en sti, der fører ind til skanse V og VI, senere tysk skanse nr. 10, nu kaldet *Kongeskanse*. Det var her, genforeningens hovedfest blev holdt den 11. juli 1920, da grev Schack talte til 40.000 mennesker: »På Dybbøl Banke, det dyrebareste sted, Danmark ejer, hvor fortid og nutid fører et sprog, der er stærkere, end mennesketunge formår det, vidner om, at Herren har gjort store ting imod os – mødes Danmarks kongehus, regering og rigsdag, mødes Danmark selv idag med sønderjyske landsmænd«.

Det er et vældigt panorama, der møder os her fra Kongeskan-sens højder. Broagerland med de store Gammelmarkklinter, hvorfra de preussiske batterier skød ind over de danske stillinger. Broager Kirke, Nybøl Nor. Nærmere ved bakken skoven Bøf-felkobbøl og Stenderupskov, endnu tættere ved Dybbøl by med kirken, derefter Sottrup og Ullerup kirker med deres høje spir, Als Fjord og indløbet til Åbenrå Fjord, Løjtland, Als fra syd til nord. Længere borte Lillebælt og i det fjerne glimt af Fyn. Mod syd Angel.

Lidt længere fremme ad vejen er på højre side en stor *grav-lund*, hvor der hviler 28 preussere, 309 danskere og én svensker. De faldt den 18. april. Lidt forbi denne grav går der en vej af til højre, Tyrestationen står der på vejskiltet. Den fører over til Åbenrå-vejen. Her er man foran skanserne og kan få et indtryk af, hvorledes disse tegnede sig for de tyske belejrerere. Ad Åbenrå-vejen tilbage til Sønderborg.

Ture på Als

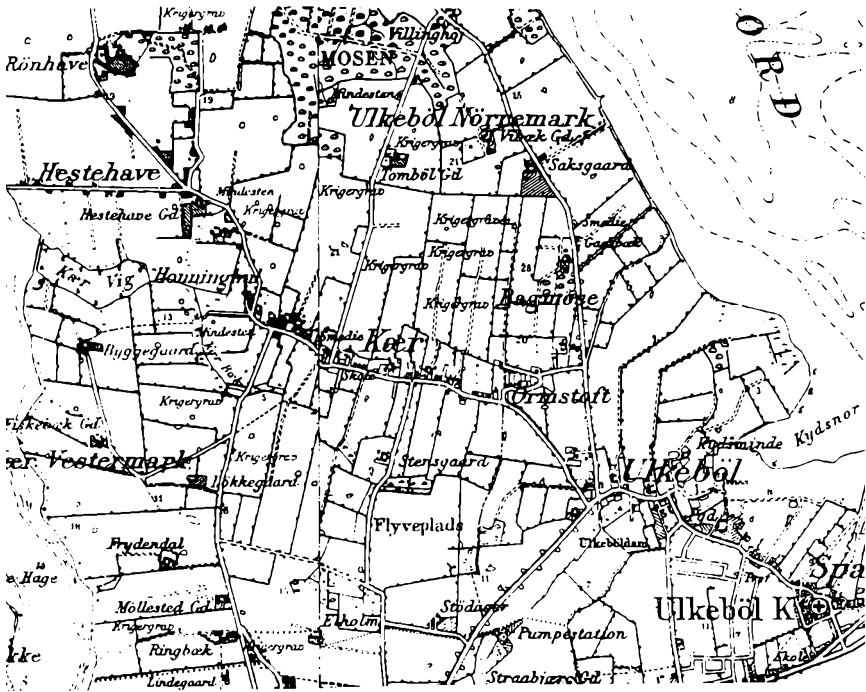
HALVØEN KÆR – HØRUPHAV – KEGNÆS LYSABILD – GAMMELGÅRD – BROVOLD

Fra Sønderborg Kirke henad Kirke Allé forbi *Skt. Jørgens Hospital*, nr. 11, bygget 1860 af den kendte arkitekt L. A. Winstrup i gule sten. Nordpå ad Arnkilgade forbi det store landshospital, det tidligere tyske marinelazaret, der blev opført 1908–11. Efter at have passeret Ringvejen har man på højre hånd *Engelshøj*, hvorfra der er en storslået udsigt, bl. a. over de steder, hvor der blev kæmpet efter preussernes overgang til Als den 29. juni 1864. Her ved Engelshøj lå også det preussiske Fort Herwarth.

Kær Halvø

Vejen går ud mod landsbyen Kær og fortsætter derfra nordpå. Den yderste del af halvøen, *Arnkilsøre*, er militært område, og her går ingen vej. Her er helt kønt, selvom landskabet, en moræneflade, ikke kan give den naturoplevelse, som ellers er så karakteristisk for Als med de mange kig og udsigter. Noget før man kommer til vejs ende passerer man på højre side af vejen den gamle herregård *Rønhave*. Den tilhørte fra middelalderen og indtil 1589 den kendte adelsslægt Holck. Året efter købtes den af hertug Hans den Yngre. Landsbyen Skovhuse blev nedlagt, og dens jorder kom under Rønhave. 1746 overgik gården til hertugen af Augustenborg. Den blev i 1904 preussisk domænegård og tilhørte fra 1920 den danske stat. Der blev gennemført store udstyknings til husmandsbrug. Stamparcellen er nu forsøgsgård under Statens Planteavludvalg. Hovedbygningen er fra lige efter 1864, idet den ældre blev skudt i brand under kampene. Avlsbygningerne er yngre. De ligger på det oprindelige voldsted, ca. 250 m langt, 60–120 m bredt. Graven er endnu delvis fyldt med vand. Mod sydvest vider den sig ud til en dam.

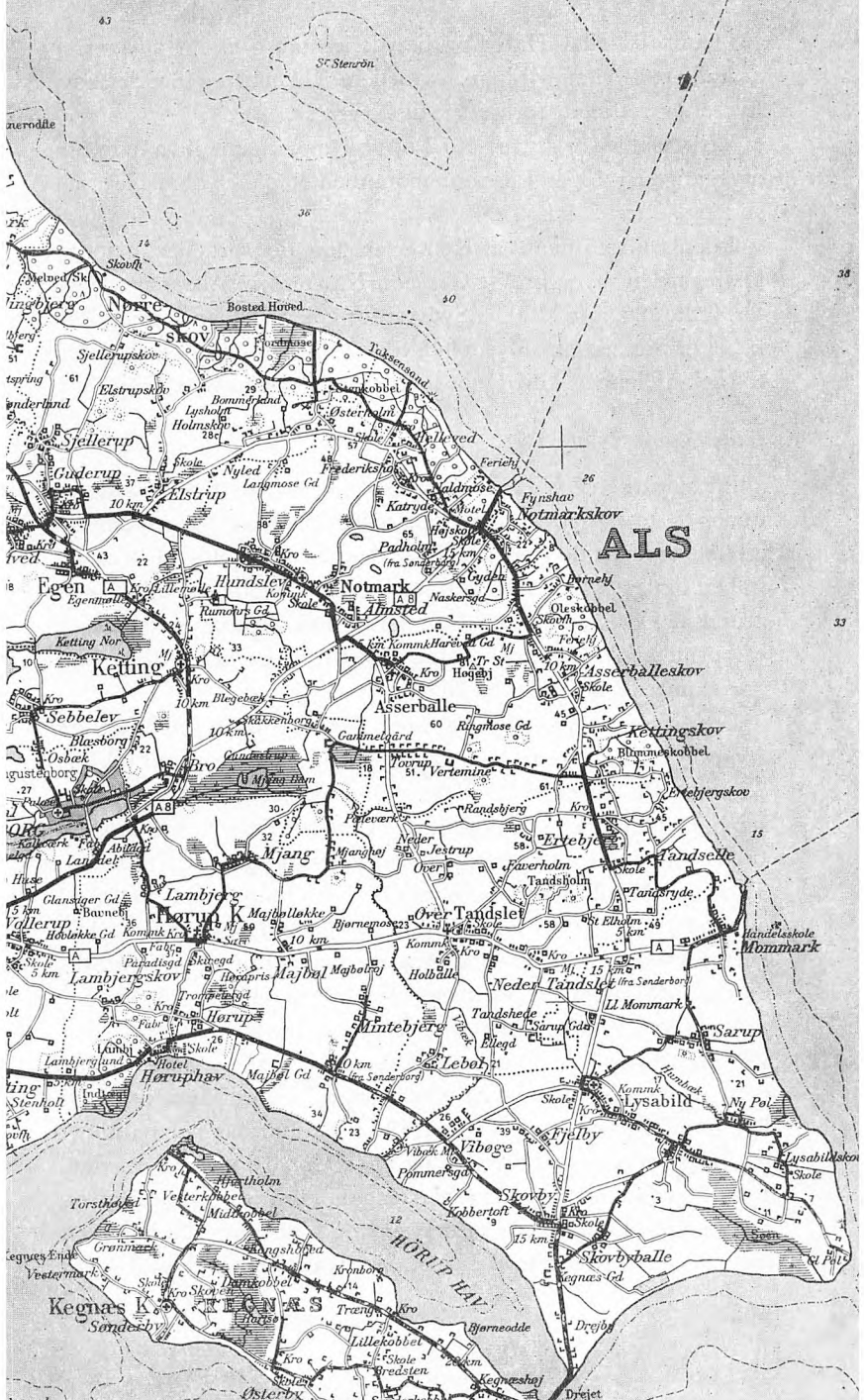
Det var her på Kær halvø, at en stor del af *kampen om Als* blev udkæmpet den 29. juni 1864. Preusserne gik over kl. 2 på

Geodætisk Institut. Eneret.

fire steder fra Sandbjerg Storskov til Snogbæk Hage helt mod nord. På det smalleste sted var Sundet kun godt 500 m bredt. Landgangen fandt sted fra Arnkilsøre og ned til skovfogedhuset ved Arnkilskov. I første bølge kom 2500 over. De spredte danske tropper i dette lille område, 4 feltvagter, hver på 35 mand, tog kampen op, men blev hurtigt løbet over ende. Noget over kl. 3 gav general Manstein ordre til, at Goebens brigade skulle støde frem langs Als Sund, Roeders længere mod øst. Omved kl. 4 kom det til alvorlige kampe i Kær. Flere steder blev der kæmpet mand mod mand og med de blanke våben. De mange levende hegn og det høje korn gjorde det vanskeligt at orientere sig. Preusserne kunne hele tiden føre forstærkninger frem, og kl. 5,30 gav general Steinmann de danske styrker ordre til at gå tilbage. Kort efter meddelte han overkommandoen: »Efter en hef-

tig kamp på Kær Halvø og betydelige tab gåes nu tilbage for at ralliere – samles på ny – mellem Ulkebøl og Sønderskov, hvorefter retræten fortsættes til Kegnæs«.

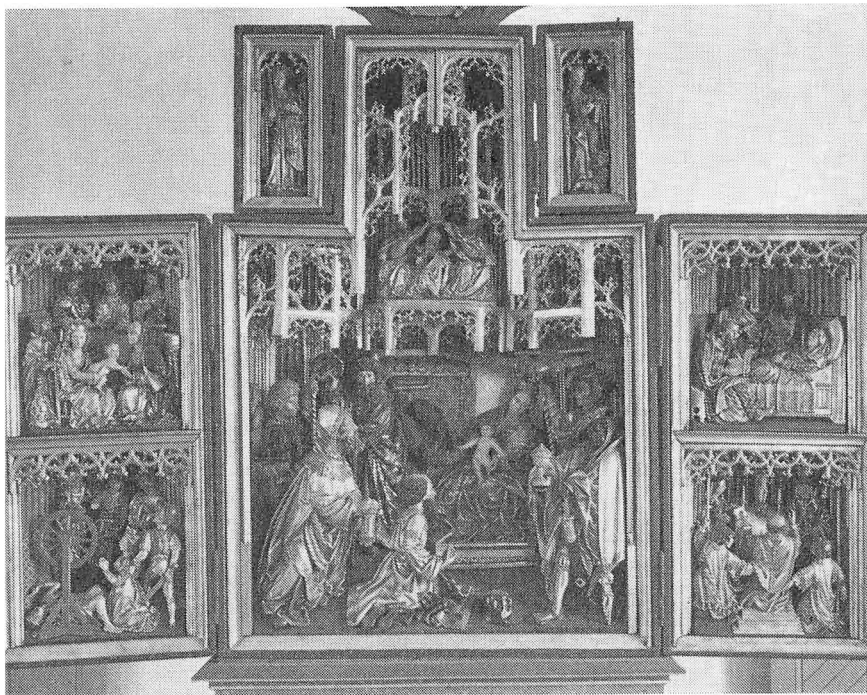
Ved Arnkilsøre rejstes 1872 et tysk monument til minde om overgangen i 1864. Ligesom monumentet på Dybbøl blev det sprængt efter 5. maj 1945.

I den sydlige udkant af Kær er en sten, der fortæller: »Her lå fædregården, hvor provst Christen Karstensen, Alssangens digter, fødtes 25. april 1809«. Sydvest for vejen mellem Kær og Ulkebøl er Sønderborg Flyveplads, der beflyves af Cimber Air. Ny flyveplads længere mod nord vil snart blive taget i brug.

Ulkebøl og Spang

Præstegården i *Ulkebøl* blev kendt af mange danske soldater under de to slesvigske krige. Pastor H. W. Krog-Meyer udviste en helt enestående gæstfrihed, og den 29. juni 1864 lå generalstaben i præstegården. Endnu samme år blev præsten udvist »på grund af Deres forhold til Danmark«. Præstegårdens stuehus er et oprindeligt bindingsværkshus fra 1699, stærkt fornyet. Den grundmurede lade er fra 1831.

Der fortsættes mod Spang, hvor *Ulkebøl* sogns imponerende kirke ligger. Skibet er romansk men forlænget mod øst i 1787. Samtidig fik kirken trætondehvælving. Man havde taget Augustenborg Slotskirke som forbillede. Den tresidede korslutning er fra 1888–90. Over den rundbuede syddør korsprydet tympanon. Tårn og våbenhus er senmiddelalderlige. Pulpiturer mod nord og mod vest fra 1787 og følgende år. I orgelfacadens topstykke hertug Frederik Christian af Augustenborgs initialer. Værdifuldest af inventaret er den meget fine altertavle, et Antwerpenarbejde fra de første årtier af 1500-årene. Tavlen har tre par bevægelige fløje. I det midterste skab relieffer af kongernes tilbedelse og herover Marias himmelkroning, i nordfløjen den hellige familie foroven og derunder Skt. Katharinas martyrium, i sydfløjen Marias død foroven og pave Gregors messe forneden. I topfløjene: mod nord kronet helgeninde med palmegren og bog, mod syd Katharina med sværd og hjulstump. På bagsiden ses malerier af Maria med barnet, Skt. Katharina, Frans af Assisi

Fløjaltertavlen i Ulkebøl Kirke fra de første årtier af 1500-årene er blevet skåret i Antwerpen og er vel nok det værdifuldeste kunstneriske arbejde, som findes på Als. Niels Elswing fot. 1957. Nationalmuseet.

med Jesusbarnet og krucifiks, Frans' stigmatisering og på yderfløjene to billeder af Mariæ bebudelse. Topfløjene har malerier af en helgen med opspringende lam og Skt. Nicolaus af Myra med bispestav og bog.

Over altertavlen er en korbuekrucifiksgruppe fra ca. 1250, men ændret en del ved den store restaurering 1888 og følgende år, som også har præget en del af det øvrige inventar. I loftet er et næsten chokerende naivt maleri fra 1762. Man ser Kristus med syv stjerner i højre hånd, ildsluer fra øjnene og et tveægget sværd, der udgår fra munden.

Granitdøbefonten er senromansk. Prædikestolen er opsat omkring 1810. Den har fire fag og forskellige rokokornamenter.

Der er 7 præstemalerier fra 1700- og 1800-årene, bl. a. af Krog-Meyer. I skibets midtergang findes en del gravfliser over Samuel Cruckow og medlemmer af degnefamilien Hammer.

Nordøst for kirken en kirkestald af bindingsværk fra 1798. På kirkegården mindesmærker over faldne i de to slesvigske krige, bl. a. over cand. theol. Peter Severin Lund, broder til historikeren Troels-Lund. Han blev såret den 29. juni 1864 og døde tre uger senere.

Sønderskoven – Høruphav – Kegsnæsgaard

Fra Spang til hovedvej 8, som følges lidt ind mod Sønderborg. Derefter drejes af mod Sundsmark. Lidt efter at have passeret denne by, kommer man ind i *Sønderskoven* på 408 ha, den næststørste skov på Als. Skovriderboligen ligger lidt inde i skoven på den anden side af vejen fra Sønderborg til Skovby. Terrænet er ret bakket i den sydligste del af skoven ned mod Klinting Hoved, hvor der er store flager af glimmerler og glimmersand. Der er mange oldtidsmindesmærker i Sønderskov, især i den østligste del, ialt 38 høje, 17 tuegrave og 3 skålsten.

Ad Skovby-vejen fortsættes mod øst, gennem den gamle, men ikke særligt store by Klinting og den lille skov Lambjerg Indtægt. Nede ved bugten Hørup Hav ligger *Høruphav*, tidligere et fiskerleje, men i dag en ret stor bebyggelse. De snævre, krogede stræder med de små stråttækte huse, omgivet af haver og hække, fortæller, at her er ikke tale om nogen egentlig landbobebbyggelse. Det var småfolk, der boede her. Hotel Baltics ret store bygning er fra 1871. Nede ved Hørup Hav er der en lille landingsplads, og om sommeren kan man her se en del lystbåde. Fra broen er der en god udsigt over mod Kegsnæs, man kan skimte den vestlige del af halvøen, Kegsnæs Ende, og længere borte Broagerland, mod sydøst ses Drejet, der forener Lysabild sogn og Kegsnæs. Fra gammel tid var der færgeri fra Høruphav til Kegsnæs. 1848 anlagde de danske tropper en stenmole ved Høruphav, og en del af forsyningerne blev ført frem ad denne vej. 1864 var der her en træbro, som spillede en betydelig rolle for tilførsler og troppe-transporter. En anden bro var ved Lambjerg Indtægt. Her ved Høruphav faldt de sidste danske soldater i 1864.

Fra Høruphav køres op til *Hørup* by på den anden side Skovby-vejen. Den er ved at blive en stor by med rigtige gadenavne. Præstegården ligger i den nordlige del af byen, og dens facade kan ses fra vejen, der går parallelt med hovedvejen. Det er et fornemt hus, bygget i 1760'erne af Christian August Bohlsmann, sin tids berømteste arkitekt på disse egne. Huset er ret kort med gennemgående frontispice. Dørpartiet er smukt udformet med bred profileret gerigt. Her er tale om et meget fint stykke arkitektur, med en stram komposition og fuld udnyttelse af de rige muligheder, som tavlene giver. To parallelle avlsbygninger er fra 1800. I præstegården boede fra 1795–1845 Chr. Schwensen og derefter indtil 1892 hans søn Chr. C. Aug. Schwensen. Det er om den sidste af de to sagt: »Han var en høj, svær skikkelse med udprægede træk, en dygtig præst, en god taler, i besiddelse af megen lune«. Han havde nær forbindelse med de andre dansksindede præster på øen.

Lidt forbi Hørup by kommer vi på Skovby-vejen forbi gården Peberbjerg, der ligger højt oppe. Lidt længere fremme går der en nydelig privat allé ind til *Majbølgård*, der måske oprindeligt har været en lille junkergård. 1640 oprettede hertug Hans Christian her en avlsgård, hvorunder han lagde jorderne fra fem nedlagte gårde. Majbølgård blev midtpunktet for et af de hertugelige len. 1764 kom den til hertugen af Augustenborg. Fra 1863 har den været i privateje. Hovedbygningen er opført lidt ind i 1700-årene. En gennemgående frontispice er kommet til omkring 1850. I forlængelse af denne bygning er der to gamle, fritliggende sidefløje. Avlsbygningerne består af tre store længer, opført 1744 efter en brand. På den nordlige står bogstaverne BHS og CMHS samt årstallet 1744. BHS står nok for Boy Hansen, der var forpagter på dette tidspunkt.

Lidt øst for Majbølgård ligger landsbyen *Mintebjerg*. De fleste gårde findes på den vestlige side af vejen nordpå til Majbøl. Der er ret stor afstand mellem dem. På en måde er det en slags spredt vejby. Som næsten overalt på Als er gårdene vidt forskellige, selvom de alle ligger solret, som det sig hør og bør.

Der fortsættes mod øst efter Skovby. Lige efter at have passeret Lebølgård kommer man højt op. Her er en smuk udsigt mod

Hørup Hav. Man passerer Vibækken og ser den slugt, bækken har gravet. Her går en vej af til højre. Vi passerer først en gammel vindmølle og kommer derefter ned til den i 1957 restaurerede *Vibæk Vandmølle*, der allerede nævnes 1649. De bygninger, der står nu, er fra 1756. Her er idyllisk og kønt, og man ser det typiske mølleanlæg med bækken, der strømmer ud i mølledammen, hvor vandet samles op. Der er stigning til at lukke for afløbet fra mølledammen, så vandhøjden her bliver større, hvorved faldhøjden og dermed vandets kraft bliver øget. Møllen har overfaldshjul, det vil sige, at vandet falder ned på møllehjulet, således at både vandets strømhastighed og dets faldkraft bliver udnyttet. Gården ved møllen har to parallelle længer. Stuehuset er fra 1819, staldlængen er nok ældre. Vindmøllen er bygget 1835 på grund af svigtende vandtilførsel til vandmøllen, især om sommeren.

Vibøge, der ligger lige kort efter Vibækdalen, er ikke nogen stor by, men har ret betydelige gårde. Her fødtes 1878 den senere landdagsmand Nis Nissen.

I Skovby køres mod syd. Lidt fremme ligger *Kegnæsgård*, hvor der nu er pension. Den nævnes 1373. Hertug Hans opførte en hovedbygning i to stokværk. Fra 1652 havde oberst Jens von Hadersleben, kaldet Løvenclau, gården i forpagtning. 1764 overgik den til hertugen af Augustenborg, og 1857 kom den i privateje. Efter genforeningen er det meste af jorden blevet udstykket til husmandsbrug. Gården var ladegård for Kegnæsgården. Det fortælles, at Peder Tordenskjold under en jagtudflugt var på Kegnæsgård. Hans hest faldt gennem den skrøbelige vindebro og druknede i voldgraven, men søhelten blev reddet.

Indkørslen til gården er smuk, indrammet af høje, gamle træer. Anlægget er omgivet af dybe grave, til dels fyldt med vand. En lille dam har oprindeligt været en del af voldgraven. Hovedbygningen bærer årstallet 1758 og Frederik 5.s monogram. Den ser pyntelig ud med sin ene etage, sin brede frontispice med trekantsfronton. Avlsbygningerne er nye.

Geodætisk Institut. Eneret.

Kegnæs

Lidt længere mod syd når vi Drejet mellem Hørup Hav og Lillebælt. Her er dejligt om sommeren, og intetsteds på hele øen er der så fin en badestrand. Det var over Drejet, at de danske tropper trak sig tilbage den 29. juni 1864. Kl. 13 var alle kommet over. Et lille batteri var anbragt her, og den 1. juli blev preussiske angreb afvist. Udskibningen fandt sted fra en bro ved fyrtårnet og en bro ved Østerby. Den 1. juli kl. 15 forlod de sidste danske tropper Kegnæs.

Drejet mellem Kegnæs og det øvrige Als. På billedet ses tydeligt Kegborgs voldsted. Hans Stiesdal fot. 1957. Nationalmuseet.

Lidt inde på Drejet står en sten med indskriften: »Her satte isen mig marts 1941«. Lige for enden af Drejet ligger voldstedet *Kegborg*, der består af en rund borgbanke med en diameter på 21–23,5 m, omgivet af en delvis vandfyldt voldgrav, som er omved 6 m bred. Bankens topflade hæver sig ca. 1 m over den omgivende gravs bund. Det er tvivlsomt, om der har været en ydre

voldgrav, selvom en sådan er vist på en tegning af lærer P. Møller i Østerby fra 1906. I sin oprindelse er borgbanken en gravhøj, vist fra bronzealderen. Præsten oplyser 1809, at efter traditionen var en junker Kay herre på borgen. Han blev dræbt i en fejde med en nabo.

En del oldtidsminder viser, at Kegnæs har været beboet i oldtiden. Senere var der ingen bebyggelse her, kun store skove. Men 1615 anlagde hertug Hans de to landsbyer Sønderby og Vesterby, hver med 20 huse. Senere kom Østerby til. Beboerne kom fra Als og Sundeved, hvor der på grund af nedlæggelser af byer og gårde var folk nok, som kunne flyttes hertil. Halvøen udgjorde et særligt birk. De nye ejendomme blev lagt under gården Hjortholm, som må være oprettet på samme tid.

Kegnæs Fyr er det første fyr, som er blevet oprettet på Als, i 1845. Den nuværende bygning er fra 1896 og ligger på den 32 m høje bakke Kegnæshøj. Oppe fra fyret er der en god udsigt, mod syd til Angel, mod øst til Ærø og i fjernhedens dis Langeland.

Lidt forbi Drejet til venstre mod Bredsten og Østerby. Syd for denne by er et stort sommerhusområde lige i nærheden af vandet. Det kaldes Østerby Strand. Fra Østerby kan man tage en kort afstikker op til den lille Østerby Skole. I en årrække var Peter Møller lærer her. Senere kom han til Avnbøl på Sundeved. Her blev han afsat af tyskerne og blev derefter knyttet til Hejmdal. Da A. Svensson blev indkaldt til soldatertjeneste i 1914, overtog han redaktionen af Dybbøl-Posten. Som så mange andre danske bladmænd fik også han en fængselsstraf, som han måtte udstå i Neumünster. Nu er her lejrskole.

Fra Østerby mod nordvest, og man kommer på strandvolden forbi den næsten udtørrede *Hartsø*. Lidt før Sønderby ses på højre side af vejen en sten, rejst til minde om den frygtelige stormflod, som den 18. november 1872 hjemsøgte hele den sydlige del af Danmark. En streg viser, hvor højt vandet stod her.

Lidt før Sønderby går der en vej af til venstre, ned til Sønderby Strand. Der er en god udsigt her, mod syd til Angel og Gelling Bugt, den sydlige del af Broager, Vemmingbund og længere mod nord området ved Sønderborg. I *Sønderby* findes sognets *kirke*, bygget af hertug Hans i 1615. Et våbenhus fra 1695 er nu

Kegnæs Kirke, bygget 1615–16. B. v. Leeuwen fot.
Sønderborg Turistbureau.

omdannet til materialrum, og våbenhus er indrettet i tårnrummet, hvor der tidligere var stolestader. Denne del af kirken blev kaldt Hans Peter Kromands kirke. På våbenhuset findes et solur og indskrift om, at dette »Seegenhaus« af Claus Paulsen og frue blev skænket til menigheden.

Altartavlen fra 1450–75 har muligvis tidligere været i Sønderborg Kirke. Skabet indeholder relief af korsbæringen, skildret i det øjeblik, da Kristus er ved at segne, og Simon af Kyrene griber korset. Bag ham Johannes og de tre Maria'er. De tre røvere og drabanter ses til højre. De to fløje er senere udsavede med svejfede konturer. På bagsiden to malerier, det ene en biskop, formodentlig Skt. Nikolaus, det andet ærkeenglen Mikael's kamp med dragen. De senere malerier i topstykkerne forestiller Isaks

ofring, kobberslangen og Kristus som den gode hyrde, på bagsiden apostlen Peter og Kristus med sejrspanen. Alterstagerne er fra 1500- og 1600-årene. Altersranken er fra 1694, lågen med krucifiks. Korsranken fra 1691. Den yderst enkle prædikestol stammer nok fra kirkens første tid, men er ændret 1683. På stolen er der i et jernstativ to timeglas, et for hele og et for halve timer. Vestpulpiturets frisefyldninger er vist fra 1795. Af krucifiksgruppen er selve Kristusfiguren fra begyndelsen af 1500-årene, korset og de to sidefigurer fra 1691. To par alterstager, det ene fra omkring 1575, det andet, lavere, er samtidig med kirken. Døbefonten er af romansk form, men muligvis fra ca. 1615. Messingsdåbsfadet vist fra 1639. På korets nordre væg maleri fra 1700-årene af Kristus på korset – efter van Dyck – på triumfvæggen mod nord maleri af kongernes tilbedelse. I tårnrummet fem gravsten. På kirkegården mindsten over pastor Lorenz Nissen, død 1842, og over overgendarm H. Chr. Hansen, død i Neuengamme 1944. Tilde Svensson, død 1966, er begravet her.

Fra Sønderby mod nord over Vesterkobbøl til *Kegnæs Færge* med kro. Herfra gik færgen over til Høruphav. Tilbageturen lægges ad vejen på halvøens nordside. Lidt fra Kegnæs Færge passerer den gamle hertugelige ladegård *Hjortholm*. En anden ladegård var Nygård, også oprettet af hertug Hans. Hertil hørte dog udelukkende gods i Lysabild sogn. Efter forslag fra forpagteren på Hjortholm, Nis Lorentzen, og pastor Brolund på Kegnæs godkendte kongen 1765, at de to ladegårde skulle udstykkes. Samtidig blev hoveriet ophævet. Fra 1665 til 1684 havde ritmester Wolf Rathlau Hjortholm. Han var en hård mand mod bønderne. Flere gårde blev nedlagt, og jorden lagt under hovedgården. Fra 1684 var gården i kongens eje, men ved udparcelleringen gik stamparcellen over i privatbesiddelse. 1898 blev den preussisk domæne, 1920 overgik den til den danske stat og blev 1935 udstykket af Jordlovsudvalget. De nuværende, enkle bygninger er opført efter 1765.

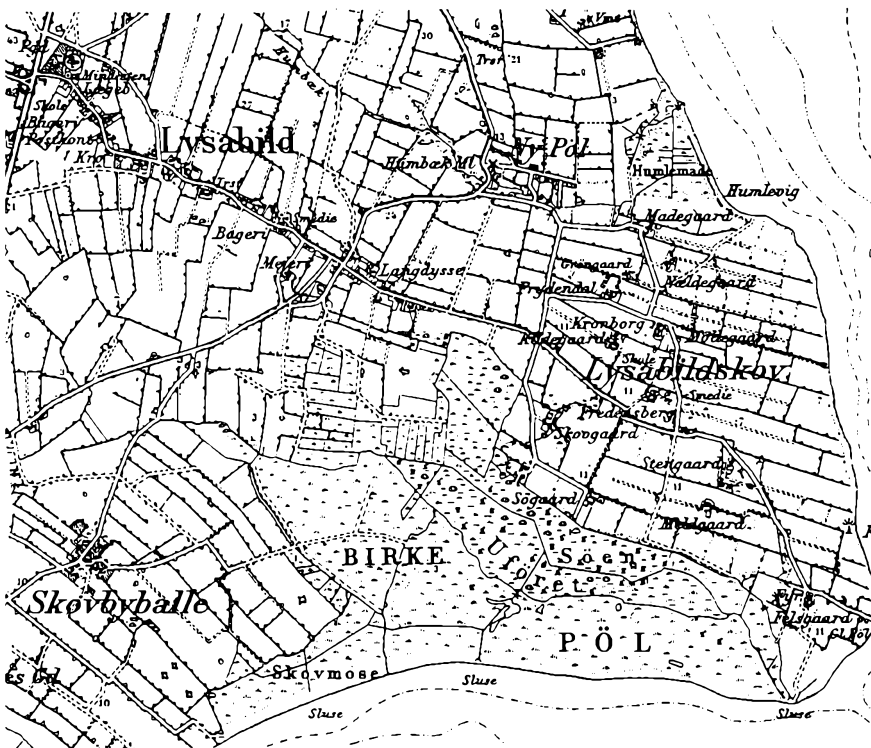
Gammel Pøl, Ny Pøl og Lysabild

Over Drejet tilbage til Lysabild sogn. Lige efter Kegnæsgård drejes af til højre mod Skovbyballe og den østlige del af Lysabild.

Øst for vejen ligger et stort lavt område, der har forskellige navne, *Skoumose*, *Birke*, det vil sige område, bevokset med birketræer, *Uføret* og *Pøl*. Det hørte under Skovby og Fjelby grandelav og blev langt ned i tiden drevet i fællesskab. Der var særlige forstandere til på de enkelte bol at fordele det kvæg, der kunne græsses her. Høvederne bar en fleje, et lille træskilt med indridset bomærke, og dyret fik ejerens klipmærke i øret. Nu er jorderne udskiftet, og området er mod havet dækket af en 3 km lang strandvold, 2–3 m høj.

Når man når den sydøstlige del af Lysabild by drejes til højre ned til den lille bebyggelse *Gammel Pøl*. Traditionen fortæller, at der her har været en rigtig landsby, som gik under i en stormflod, og at indbyggerne blev flyttet til Ny Pøl. Der er to fyr her. Gammel Pøl Fyr er oprettet 1906, det andet lidt nord derfor, Hummelvig Fyr, er fra 1956. Herfra er en dejlig udsigt over havet, og man kan også få et godt overblik over den store flade mod vest. Vi kører tilbage mod Lysabild og drejer af efter Lysabildskov. Over Møllegård, Nældegård og Madegård kommer vi op til den mærkelige bebyggelse *Ny Pøl*, i folkemunde kaldet »e staj«. Den er anlagt af Hans den Yngre som en kådnerbebyggelse med 11 mænd. Her var små stråtækte bindingsværkshuse med gavlen ud til gaden. Ved en brand i 1966 blev de alle ødelagt på to nær.

På tilbagevejen til Lysabild passeres Humbæk Mølle, der ligger ved Humbækken, som afvander et lavt engområde, Hummelmade, ude ved kysten. Den ophørte at male 1947. *Lysabild* er en mærkelig by, en rigtig vejby med en del smukke stråtækte bindingsværksbygninger. Der kan tit være et godt stykke mellem de enkelte gårde og huse. Lidt før vejen fra Skovby nordpå ligger Lysabild *Kirke* på højre hånd. Den var tidligere bekendt viden om, og i senmiddelalderen valfartede mange til kirken, og der opstod et marked her. Grunden til valfarten var, at der i kirken var bygget et Hellig Blods Kapel. I den såkaldte Holstenerpræstens Krønike fortælles det, at Erik af Pommerns flåde – det må have været i 1420'erne – ville erobre Als. Men høvedsmanden døde pludseligt, og en stærk vind drev skibene fra hinanden. Senere forsøg mislykkedes, og alsingerne lovede at sende gaver

Geodætisk Institut. Eneret.

til det Hellige Blod i Wilsnack. De »opførte i deres land et kapel til ære for Kristi hellige legeme og Kristi blod«. Den vestre del af kirkens nordkapel kaldes stadig Helligblodskapel og må være bygget lidt ind i 1400-årene. Der kan næppe være tvivl om, at krønikens beretning om et helligblodskapel på Als er rigtig, og at dette kapel må være det i Lysabild. Også kalkmalerierne fra omtrent samme tid tyder i denne retning. Det ene forestiller Kristus på Golgathakorset. To engle samler blodet fra Kristi vunder. På det andet ses Kristus i Gethsemanes have, knælende foran kalken. Efter katolsk opfattelse var vinen i kalken Kristi blod.

Traditionen fortæller, at der tidligere lå en adelsborg på kir-

Luftfoto, der viser Lysabild Kirke, kirkegården, præstegården og enkelte af gårdene i Lysabild. Hans Stiesdal fot. Nationalmuseet.

kens plads. Den er bygget i begyndelsen af 1200-årene og blev tidligt forlænget mod vest. Omkring 1400 blev koret og skibet forhøjet. Efter at det nordlige kapel var bygget, men vel endnu i 1400-årene, opførte man det store, sengotiske tårn. 1763 fik det sit laternespir, 1782 blev kirken udvidet med et søndre sideskib.

Altartavlen er forfærdiget 1791 af bygmester Hans Petersen Blæshøj og af billedhugger Rudolphsen i Augustenborg. Den har form som en senbarok bygningsgavl med fire korinthiske søjler, til venstre figur af Moses, til højre af Kristus. Billedet i midtfeltet er af maleren Jes Jessen i Åbenrå og skildrer korsnedtagelsen. Der er noget betagende ved denne ejendommelige altertavle, som er meget streng i kompositionen. Alterstagerne er sengotiske, døbefonten romansk, af gotlandsk kalksten, og dåbsfadet et

nederlandsk arbejde fra 1600-årene. Den enkle, nyklassistiske prædikestol er fra 1795, smuk ved sin simplicitas. På kirkegården er begravet Hans Lassen, død 1896, og landdagsmand Nis Nissen, død 1960.

Præstegårdens stuehus er vist fra 1826. Mod nord findes en lade i bindingsværk og med et meget stort afvalmet stråtag.

Mommark, Blomeskobbel og Gammelgård

Lige ved kirken går vejen af mod Sarup, hvorfra der køres mod nord. Derefter mod øst ad vejen til *Mommark*. Her var i gammel tid færgeri til Ærø. Ruten nævnes 1649. Da pastor Dysel i 1763 skulle over, måtte han vente i 4 dage. Endelig blev vinden »halv god«, og han slap over efter 4 timers krydsen. 1921 blev A/S Mommark Færge stiftet med ØK som hovedaktionær. Færgehavnen, bygget af Kampsax, blev taget i brug 1922, og amtsbanerne førte et spor ned til havnen. Staten overtog driften 1949. Banelinien Sønderborg-Mommark ophørte 1962, og forbindelsen blev derefter opretholdt ved hjælp af rutebiler. Da den nye færgehavn i Fynshav blev taget i brug, mistede Mommark sin betydning, og der er nu ikke længere nogen færgeforbindelse herfra. Men havnen bruges dog stadig en del af fiskere, og om sommeren kommer her mange lystbåde. Den er indrettet til en slags feriecenter med restaurant og supermarked. Her er campingplads og legesteder for børn. Fra havnen kan man se Ærø i hele dens længde og mod nord er der udsigt til Fyn. Den gamle færgegård har en anselig hovedfløj med bred frontispice og to smukke stråtede staldlænger. Gården blev badehotel i 1922 og er nu handelskostskole.

Vi kører lidt tilbage ad den gamle hovedvej og drejer så fra mod *Svensmølle*, der nævnes 1535. Der var to møller, begge med overfaldshjul, og man kunne således bruge vandet to gange. Mølleriet ophørte 1938, og møllehuset blev revet ned, men det smukke grundmurede stuehus og en bindingsværkslænge med dørhammer fra 1795 står endnu. Over Tandselle kommer man ud til vejen mod nord. Lidt længere fremme til venstre for vejen ligger gården Blomesgård og umiddelbart vest for den et voldsted Blomestårn. Stedet er dækket af næsten uigennemtræn-

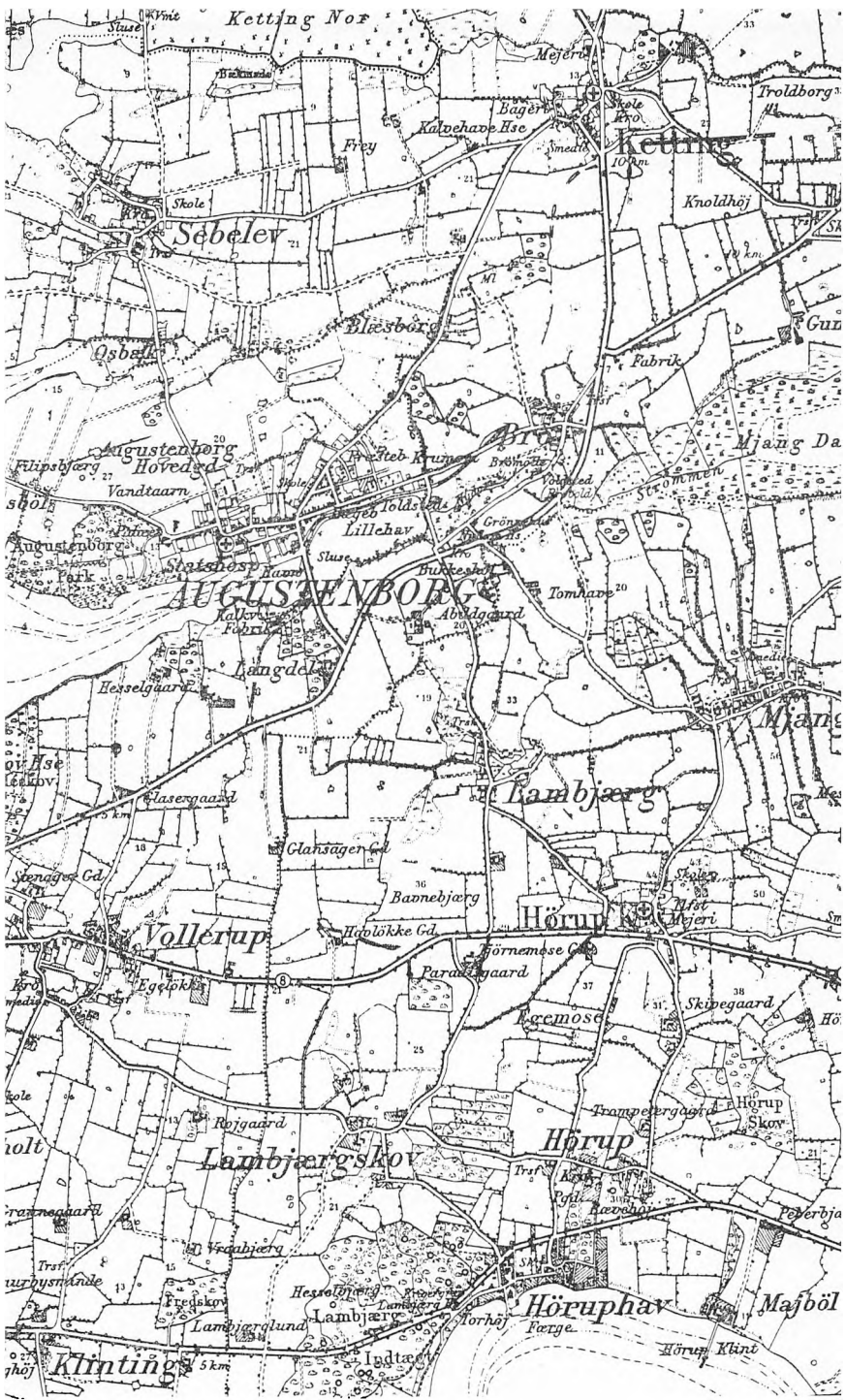
gelig underskov. Det består af en lav, firkantet borgholm, 30 m på den ene led, 20 på den anden. Bygningsrester er ikke fundet.

Blomeskobbel hedder den lille skov, som ligger mellem vejen og Lillebælt. Et skilt viser til »Skoven«, og lidt inde i den er der parkeringsplads. Herfra er der en køn spadseretur gennem den fredelige skov til det helt enestående mindesmærke fra dyssetiden med de to store langdysser og en runddysse, se s. 11 f. Man skal gå den tur, selvom man måske slet ikke interesserer sig for storstenstidens vældige grave. *Blomeskobbel*, som har navn efter adelslægten Blome i 1500-årene, er i sig selv en tur værd med de dejlige bøgestammer, der ligesom rejser et tempel over disse mindesmærker fra en fjern tid. På vejen tilbage til parkeringspladsen kan man gå langs det nordlige skovbryn. Her ligger en langdysse, ikke så vel bevaret som de andre. Herfra er der god udsigt mod Fyn og Ærø.

Der køres lidt tilbage ad amtsvejen og drejes til højre efter Ketting til. Et stykke fremme ad vejen kommer man til gården *Vertemine*, oprettet 1773 som ladegård til det augustenburgske Gammelgård. Hertugens gemalinde hed Vilhelmine, Mine, og wert betyder kær. Traditionen siger, at navnet er en sammentrækning af »Wert is min Mina«. Gården blev 1852 købt af Nicolaj Ahlmann, den senere kendte politiker, som havde den til 1875. Den danske stat købte den 1925, og størstedelen af jorden blev udstykket til husmandsbrug. Hovedbygningen er opført 1772, vist af Chr. August Bohlsmann. Avlsbygningerne er nyere. Lidt forbi *Vertemine* kommer man gennem den nye husmandsbebyggelse *Tourup*, opnævnt efter en landsby, nedlagt omkring 1590.

Lidt længere fremme ligger *Gammelgård*. Den var vist allerede i 1300-årene i adelslægten Stures eje. Den sidste mand af denne slægt på gården var Thomas Sture, amtmand i Sønderborg. Hans svigersøn Hans Blome solgte den 1585 til Hans den Yngre. 1730 kom den til hertugen af Augustenburg, 1852 til den danske stat. Fra 1873 til 1925 ejedes den af slægten von Romberg og blev derefter overtaget af staten. Der blev her oprettet 27 husmandsbrug.

Det middelalderlige *Gammelgård* lå øst for den nuværende

gård. Voldstedet er endnu bevaret. Det ses til venstre for vejen og er bevokset med store ege. Det er 20 x 30 m, og voldgraven er 4 m bred. Det var hertug Hans, der flyttede gården til dens nye plads. Den nye maleriske bygning er kendt fra rødkridts- og blyanttegninger. Hertil hørte store stald- og avlsbygninger. Den nuværende hovedbygning er fra 1739, forlænget 1749, men helt ombygget i 1820'erne. Den store frontispice mod gården er nyere. Avlsbygningerne er opført efter en brand i 1853.

Kirke Hørup og Brovold

Fra Gammelgård køres sydefter. Man kan godt se, at man her er på et gammelt herregårdsområde. Der er ingen bebyggelse, ingen levende hegn og små veje til bøndermarkerne. Vi passerer Pulverbækken, der kommer fra øst og løber ud i Mjangdam, som ligger til højre for vejen. Ved den lille bebyggelse Mjanghøj drejes mod vest til landsbyen Mjang, den smalle vang. Herfra til *Kirke Hørup* med ny stor centralskole. Kirken ligger på en høj bakke, midt mellem sognets gamle landsbyer. Sagnet fortæller, at man egentlig ville bygge kirken i byen Hørup, men de underjordiske fjernede det, der blev bygget om dagen, og en stemme råbte »højer up«. Der er god udsigt her fra kirkebakken til Hørup Hav, Broager og Dybbøl Bjerg. Et klokkehus på kirkegården er i det væsentlige fra 1689, men dele heraf går tilbage til middelalderen.

Hørup Kirke er en romansk kampestensbygning. Omkring 1275–1325 blev skibet forlænget mod vest. I de første årtier af 1400-årene blev koret gjort længere og triumfbuen ombygget. Våbenhuset er vist fra begyndelsen af 1400-årene. Der har nok allerede i middelalderen været en tagrytter. Sakristiet på korets nordside er fra 1840. En tympanon – i fladt relief to løver om et menneskehovede – er indsat i nordmuren, men hører vel til den nu tilmurede norddør. Der har været flere kalkmalerier. På triumfvæggen mod syd ses tre våbenskjolde, men kun det midterste er nogenlunde velbevaret. Under treårskrigen blev kirken brugt til krudtmagasin, og først 1852 kunne den på ny tages i brug efter en hovedrestaurering.

Altertavlens midtskab med de 12 apostle er fra omkring 1425.

Det nuværende predellamaleri under skabet – den sidste nader – er opsat 1688 af provst Krag. Den oprindelige predella er nu ophængt under pulpituret. Den har et maleri med Kristus som smertensmand. Hans røde kappes flige bæres af små engle. Nærmest ham ses Maria og Johannes, dernæst Katharina med sværd og Maria Magdalene. Altertavlsens topstykke er fra 1738. I midten maleri af opstandelsen. Prædikestolen er i ungrenæssance fra 1578. Her ses Sture-familiens våbner, nemlig Thomas Stures, hans hustru Bertas, svigersønnens Hans Blomes og hans hustru Kathrines. På skibets nordvæg unggotisk korbuekrucifiks fra omkring 1300. Den romanske døbefont er af granit, og det nederlandske dåbsfad er fra omkring 1650 med jagtscene i bunden. Alterstagerne er af sengotisk form og hviler på siddende løver. På korets nordre væg kalkmalet præsterække fra 1604 og senere. To af de tre præstemalerier er af pastorerne Schwensen, senior og junior. Kirkeskibet er fra 1749, den ene af lysekronerne fra 1767. Epitafium fra 1689 over pastor Hans Knudsen Krag og hans tre hustruer. På kirkegården ses præstefamilien Schwensens begravelse med ni hvide marmorplader.

Fra Hørup Kirke køres mod nordvest til Lambjerg og derefter nordpå. Vi passerer hovedvej 8 og kommer til *Krumom Kro*, nævnt 1735. Her drejes til højre ned ad den gamle amtsvej. Lidt før lavningen ligger Bromølle på venstre hånd og på den anden side af vejen befæstningsanlægget *Brovold* fra vikingetid og ældre middelalder, anlagt med en halvkredsvold, se s. 16. Det går ned mod Strømmen, der kommer fra Mjang Dam og over Nydam løber ud til Lillehav, den inderste del af Augustenborg Fjord, nu inddæmmet. Fra lavningen her går vejen op til Bro, hvor der drejes af til Augustenborg.

AUGUSTENBORG

Den fremmede bydes velkommen med et »Velkommen til hertugbyen Augustenborg«. Selvom de hertuger, der boede her, vel ikke kan siges altid at have nydt popularitet i Danmark, er det i hvert fald rigtigt, at det er slottet og dets hertugfamilie, som er forudsætningen for, at den lille flække blev til. Her var tidli-

Hertug Ernst Günther, død 1689. Han byggede det første Augustenborg Slot og blev stamfader til den augustenborgske hertuglinie. Malet 1650 af en ukendt kunstner. Billedet hænger på Gripsholm. Her efter fotografi på Frederiksborg Museet.

gere en landsby, *Stavnsbøl*, som 1272 ejedes af biskoppen i Slesvig. Den bestod af 11 gårde. Sammen med nogle gårde i Sebbelev og på Sundeved udgjorde de et særligt birk, som 1651 blev solgt til hertug Ernst Günther, sønnesøn af Hans den Yngre. 1660 opbrød han den bedste gård i Stavnsbøl »og lod der igen opsætte

den itzige – nuværende – gård Augustuborg«. Den var opkaldt efter hertugens gemalinde Augusta af Glücksborg. 1664 blev nok fire gårde lagt under gården, og 1668 blev de sidste gårde i Stavnsbøl lagt øde. Husene stod da tilbage, og der blev »sat på hvert bols huse to kådnere«. Landsbyen forsvandt således ikke, men gårdene var blevet til jordløse huse. Foruden disse husmænd kom der håndværkere og fyrstelige betjente, som slog sig ned i nærheden af slottet. Omkring 1750 var der en 40 huse i den lille bebyggelse ved slottet. 1805 var der 22 håndværkere i byen, og 20 af dem var på en eller anden måde knyttet til hoffet. Hertil kom så den fyrstelige kældermester, retsskriver, herredsfoged, overberider, apoteker, livlæge, livkirurg, mundkok og livjæger. Virkelig en hertugelig by. Der var fra 1670 kirke på Augustenborg, idet Ernst Günther havde overført kapellet på Gammelgård dertil. Byens folk måtte dog stadig gå til kirke i Ketting. Først da den nye slotskirke var bygget, blev der mulighed for byens borgere til at søge til slotskirken, men deres kirkegård var stadig i Ketting.

Da martsdagene kom, forlod hertugfamilien slottet, og den vendte aldrig tilbage. Krigen satte sit præg på byen. Da den var forbi, blev der kaserne på slottet. De preussiske soldater forlod det 1876, og det blev fra 1878 benyttet til lærerindeseminarium. Unge kvinder fra hele Preussen – men få fra Nordslesvig – kom her for i slottets store, kolde sale at uddanne sig til lærerinde. Det tog tre år at gennemgå seminariet.

Et seminarium kan ikke danne grundlaget for en bys tilværelse. Handel og skibsfart var der ikke meget af, og flækken stagne-rede. 1835 havde der været 695 indbyggere, men i 1900 var der kun 663, og i 1921 var der 762. Efter at slottet i 1932 var blevet indrettet til sindssygehospital, kom der flere mennesker til Augustenborg, og 1965 boede der her 2277 personer. Før 1920 var byen meget tysk, selvom der var nogen dansk fremgang i årene før 1914. Ses der bort fra de tilrejste, blev der i 1920 afgivet 220 danske og 139 tyske stemmer. I 1939 var den tyske stemmeprocent 19,7, i 1965 var den på 3,0.

Kommer man ind i Augustenborg øst fra ad Stavnsbølgade har man kort efter at have passeret vejen til Krumom byens kirke-

Augustenborg Slot er opført 1770–76 og er et enestående helstøbt anlæg. Sven Thoby fot. Danmarks Turistråd.

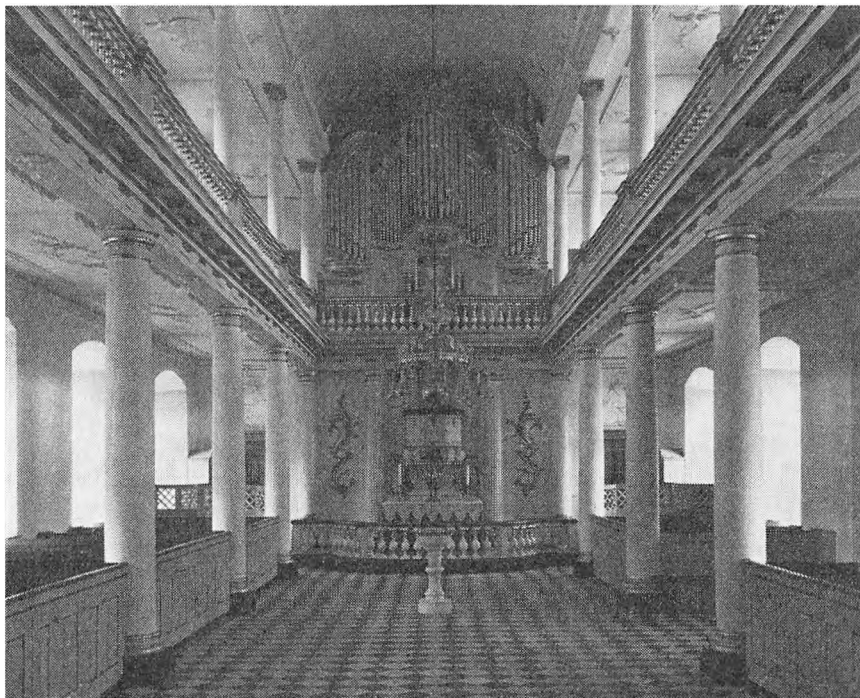
gård. Den er anlagt 1848, oprindelig som militær kirkegård, og her hviler 241 soldater fra Treårskrigen, og der er også mange døde fra 1864. På en stor fællesgrav rejste man 1854 et monument med indskriften: »Denne sten satte det danske folk over trofaste sønner, døde for fædrelandet i årene 1848–50–51«.

Stavnsbølgade løber langs det inddæmmede Lillehav. Fra det sted, hvor Banegårdsgade går af til venstre, hedder den *Storegade*. Vi er her inde i det gamle Augustenborg. Det er tydeligt, at jo nærmere man kommer slottet, jo ældre – ofte også kønnere – bliver de små huse, og i den vestlige del er der mange bygninger opført af hofbetjentene. Der er et ensartet præg over dem. De er ikke store, men der er noget solidt over de hvid-

kalkede, grundmurede langhuse med deres store kviste. I Storegade ligger den gamle skole, bygget 1780 af hertug Frederik Christian og nu indrettet til rådhus. Hvor man i den vestlige del af gaden drejer af ind til selve slottet ses den hvidpudsede kavallerbygning, senere præstebolig, nu administrationsbygning for hospitalet. Dens brede endefag har kvaderpilastre, og indgangen er omgivet af fire kanellerede pilastre, der bærer en trekantsfronon. Bygningen er fra omkring 1800.

Slottet og slotskirken

Øst for selve slottet ligger den trefløjede staldgård, der udgør en klart opbygget helhed, selvom bygningerne ikke er blevet til

Augustenborg Slotskirke findes i den nordre fløj af det slot, som blev opført 1770–76. Kirken, der står helt i hvidt, er af stor skønhed. Niels Elswing fot. 1957. Nationalmuseet.

på samme tid. Sydfløjen er fra 1733, nordfløjen, den lange ride-stald, fra 1764. I portfløjen mod øst er der et tårnagtigt porthus med klokketårn over en trekantfronton med ur. Går man gennem porten mod øst, kommer man ud i Slotsallé. Her ligger bl. a. det gamle apotek ved siden af den sønderjyske Fonds Kystsana-torium.

Selve hovedbygningen er opført i årene 1770–76 og er et meget fornemt og helstøbt anlæg, det største i Sønderjylland. Dens tre fløje omfatter den indre slotsgård, cour d'honneur, som tydeligt er adskilt fra den ydre gård. Hovedfløjen er i tre etager og har et fremspringende midterparti med trekantfron-ton, hvori hertug Frederik Christians kronede monogram, om-givet af krigsattributter. De to korte sidefløje har samme højde og fortsættes i lavere bygninger i to stokværk. Den store gennem-gående vestibule midt i hovedbygningens stueetage er dekoreret med stukmotiver, udført af italieneren Michel Angelo Taddei. Der er ikke adgang til slottets indre, og al inventar er forlængst borte. Noget findes nu på Frederiksborg Museet, hvortil det blev erhvervet i 1930 fra Primkenau, hertugfamiliens sidste residens.

I den lavere del af nordfløjen findes *slotskirken*, som nu er sognekirke. Det meget smukke rum er præget af klassicismen og står i helt lyse farver med nogen forgyldning. Det har omløbende galleri, som bæres af 12 søjler af eg. Herover er korintiske søjler, som støtter gesimsen mellem de flade gallerilofter og midtskibets tøndehvælv, som begge er prydet med stukdekorationer, vel af Taddei. Mod vest er foroven hertugstolen, forneden en her-skabsstol, hvis midterste del nu er omdannet til forhal.

Prædikestolen mod øst er anbragt lige over alterbordet. Den klassicistiske døbefont af alabaster er skænket af den russiske kej-ser i 1807, mens dåbsfadet fra 1655 er lavet i Haag. Orglet – nu ombygget – er fra 1773. Altersølvet bærer årstallet 1775 og prins Æmil Augusts initialer.

Lige forbi Kavallerbygningen går der en vej af til venstre, Pa-lævej. Her ligger den gamle præstegård, opført 1776, og for en-den af vejen *Palæet*, opført 1786–88 til prinsesse Louise, fra 1816 beboet af enkehertuginde Louise Augusta, Frederik 6.s sø-ster. Fra 1932 er her overlægebolig. Huset er i to stokværk og

med sort mansardtag. Ud mod gården er de midterste fag trukket tilbage som en niche bag to joniske søjler med pilastre ved siderne. Det er muligt, at den kendte arkitekt C. F. Harsdorff, måske gennem sin elev Peter Meyn, har haft med bygningens tilblivelse at gøre.

Fra Palævej er der adgang til den store smukke park. Indskriften på en lind fortæller, at her hvilede H. C. Andersen sig, når han besøgte Augustenborg Slot og dets park.

Lidt længere fremme ad Osbækvej ligger *Augustenborg Hovedgård*, som 1861 solgtes til kammerråd Fenger og 1899 blev preussisk domæne. 1920 blev en del af jorden udstykket. Den store stråttækte lade er fra 1733, mens den anselige hovedbygning er fra midten af 1800-årene.

KETTING – EGEN SOGN – NOTMARK – ASSERBALLE

Der fortsættes over Osbæk til *Sebbelev*, som er en ret stor by med en del betydelige gårde. Her er mange eksempler på fint og forskelligartet fyldetømmer, så man får et godt indtryk af, hvordan man brugte dette til at skabe mere fantasifyldte variationer. I stuehuset på den nordvestligste gård er en bjælke med årstallet 1661. På vejen fra Sebbelev til Ketting kører man ret højt oppe, og man kan til venstre se Ketting Nor, som man 1870 prøvede at få afvandet ved at bygge en dæmning mellem noret og Augustenborg Fjord. Det mislykkedes. Dæmningen er der stadig, og vandets saltholdighed er nedsat. Størstedelen af noret er groet til med rør. Herfra kan man tydeligt se, hvorledes terrænet på den anden side af lavningen stiger op imod højderne ved Egen.

I udkanten af *Ketting* by kommer man forbi bispegården, opført ca. 1800, og 1820–21 ombygget til bolig for den første biskop over Als og Ærø, Stephan Tetens. Den udmærkede hovedbygning har ud imod vejen kvist over tre fag. Så dukker *Ketting Kirke* op. I forhold til dens vældige, brede tårn – så store tårne ses

Idyl fra Ketting. Kirken ses fra øst, og billedet giver et indtryk af tårnets vældige bredde. Lennart Larsen fot. 1959. Nationalmuseet.

sjældent – ser selve skibet ret så uanseligt ud. Måske har det også en gang været længere, men det oprindelige kor og skib blev nedrevet 1773 og erstattet af et nyt langhus og sakristi. Dette oprindelige skib var 12 m bredt. Tårnet er fra begyndelsen af 1200-årene. Tårnrummet er nu våbenhus, material- og fyrrum. 1851–54 blev kirken benyttet til krudtmagasin.

Den nuværende altertavle er skænket til kirken af hertuginde Sophie Amalie 1743 og er lavet af en snedker i Hundslev. Det oprindelige maleri i hovedfeltet, Jakobs drøm, hænger nu på skibets sydvæg og blev erstattet af et maleri fra 1788 af Kristus på korset mellem Maria og Johannes. Af kirkens oprindelige gotiske fløjaltertavle fra ca. 1450 er bevaret 12 figurer, 10 apostle, Kristus og Maria, begge med kroner. De står nu på gesimsen

over de lange lukkede stole, som flankerer altertavlen. Her er også anbragt to figurer fra den nye altertavle, Troen med bog og Håbet med anker og fugl, og to figurer fra omkring 1500, som har hørt til det gotiske korbuekrucifiks fra ca. 1300, der kom til kirken som gave efter hertuginde Annas død 1668. En sidealtertavle fra ca. 1500, Maria med barnet, hænger nu på nordvæggen. Erik Pontoppidan fortæller 1730, at det havde ry for hellighed og kraft til at udvirke mirakler.

Prædikestolen er i ungrenæssance og fra 1571, vist skænket af Thomas Stures enke. I de fire felter: Evas skabelse, syndefaldet, Kristus på korset og opstandelsen. På hjørnerne mandlige og kvindelige karyatider. Døren til stolen har i feltet indskåret David og Goliath. På en himmel over stolen er der reliefskârne våbner for Thomas Sture, hans hustru og deres svigersøn Hans Blome. Pulpituret mod vest er fra 1773. Døbefonten er af træ, fra 1772, og dåbsfadet et sydtysk arbejde fra ca. 1575. Der er to par alterstager, det ene sengotisk, det andet fra 1500-årene.

På kirkegården op ad kirkens vestmur en gravsten over hofpræsten Chr. Iessen på Augustenborg, død 1812, og over biskop Tetens, af hvem der også findes et maleri inde i kirken. Et monument over tre officerer fra Kieler jægerkorpset fortæller, at »Hier ruhen die ersten Opfer des Schleswig-Holsteinischen Krieges«.

Lige ved kirken ligger, som sædvanligt er, kroen, en hel statelig bygning fra 1868. Der er flere kønne huse og små idyller her i Ketting, selvom vejbyggeriet har krævet sine ofre. Præstegården ligger lidt øst for byen. Stuehuset er fra 1802. Såvel hoved- som havedør er smukt udskåret med medaljoner.

Fra Ketting fortsættes nordpå. Fra vejen kan man se ned til Ketting Nor. Vi passerer Egenmølle Kro og lidt før Egen Kirke køres til venstre til *Egen by*. Her er flere udmærkede bygninger – men også nogle rædsler med rustne bliktage. *Kirken* ligger højt. Den tilhørte i middelalderen Ryd Kloster og kom sammen med dette til Hans den Yngre 1582. På kirkegården er et senmiddelalderligt klokkehus af eg. Det står på en gravhøj. Kirken består af kor, skib og en yngre tårnunderbygning, alt fra romansk tid. Et gravkapel mod øst, nu sakristi, er bygget 1628 for

de nordborgske hertuger. 1813 blev de fyrstelige lig ført til Nordborg. På skibets sydside er der en korsarm fra 1797. Tagrytteren er fra 1888 og et solur af sort kalksten på sydkapellets gavl fra 1715. Den sengotiske altertavle er fra 1515. I de to – af fire – bevarede fløje ses figurer af 12 apostle. Matthæus – diakon – og Judas Thadæus er særligt vellykkede. Predellaen har malede billeder af Jomfru Maria mellem to profeter. 1655 blev tavlen forsynet med barokke snitværksprydelser. Kristus med sejrsværd kronet det nye topstykke, der har maleri af opstandelsen og er flankeret af Moses og Aron. Midtbilledet i altertavlen er 1814 af den fynske maler Stub kopieret efter maleriet i Sønderborg altertavle.

Prædikestolen er skåret af den kendte Hinrich Ringerinck i Flensborg 1600. I de fire felter ses Kristi fødsel, Kristus på korset, opstandelsen og himmelfarten. Himmelen over stolen er samtidig. Det store pulpitur er fra 1823. Et vægskab i korets østvæg er senmiddelalderligt og har et Kristusbillede på indersiden. Det sengotiske korbuekrucifiks er fra omkring 1475, men selve korset er ret nyt. Den romanske døbefont er af gotlandsk kalksten, dåbsfadet er fra ca. 1700. Af præstemalerierne nævnes Jes Jessens billede af hr. Johannes Petersen og billedet af biskop Jørgen Hansen, der var præst her fra 1845–1889. I sakristiet et billede af Østerholm Slot, nedbrudt 1733. I triumfvæggens sydside findes et dobbeltepitafium over Christopher Witt, husfoged på Østerholm, og hans hustru. Op ad kirkemuren og på kirkegården en del ældre gravsten, bl. a. over biskop Jørgen Hansen.

Lige uden for kirkegården ud mod hovedvejen findes Danmarks smukkeste og mest ejendommelige kirkestalde, en ubrudt længe på 75 m af stråttækte stalde i bindingsværk. De 34 staldrum er opført over et langt åremål, måske fra slutningen af 1700-årene og senere.

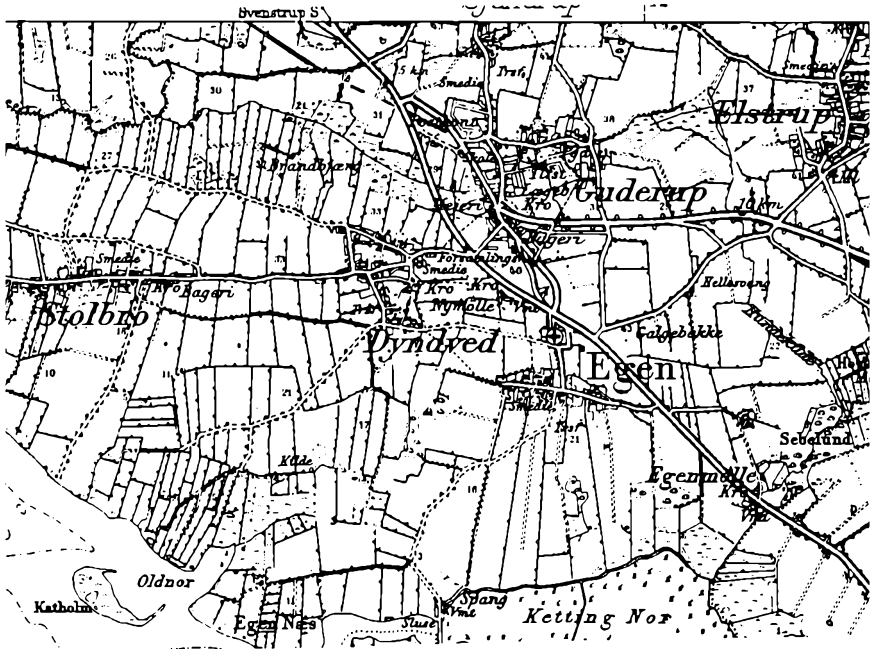
Kommer man ad hovedvejen sydfra, går der lige før kirken en vej af mod Elstrup. Nogle få hundrede meter ind ad den har man til højre *Egen Galgebakke* med en udsigt, der i klart vejr er helt enestående. Den er engang blevet beskrevet således: »Dette højdepunkt er det absolut dominerende midtpunkt for Midtals. Herfra rækker synet så vidt som sjældent i et østdansk

Egen Kirke med kirkestaldene. Nationalmuseet.

landskab. I solens glitrende lys, dukkende frem af sommerens varmedis fanger blikket det ene kirketårn efter det andet. Først ganske nær Ketting, lige bagved, men langt borte, Lysabild ad øens sydkant, dernæst Hørup, Ulkebøl, Broager, Dybbøl, Sottrup, Ullerup. Og fra hav til hav går blikket, fra Augustenborg Fjord til Lillebælt. Og by ved by ligger rundt om bakken, række efter række af gårde i stadig større kredse, Sjellerup, Elstrup, Hundsløv, Almsted, Ketting. Nørreskoven med dens mægtige mindesmærker fra en fjern oldtid og Dybbøl Banke, det for Danmark så bitre sted, ligger inden for synsvidden«. Her øst for kirken blev landstinget for Als holdt, senere Egen herredsting, og på Galgebakken, 43 m høj, sonede forbryderne deres straf. Lige nord for Elstrup-vejen er terrænet 3 m højere.

Præsterne – en tid altså biskoppen – boede ikke i Egen, men

Geodætisk Institut. Eneret.

i *Guderup* lidt længere mod nord. Da amtsbanen blev anlagt, blev denne by stationsby. Den nye del ligger mod vest og mod syd, den gamle landsby mod øst. Her er også præstegården, der udgør en fin helhed. Stuehuset er grundmuret og opført efter brand i 1805. Sammen med det er bygget en længe fra 1767, delvis i bindingsværk. Den fritliggende lade er fra 1847. I *Guderup* står endnu det gamle Kapellani, en lille stråtekt bygning med frontispice, bygget af pastor Ahlmann i 1815.

Fra *Guderup* kan man tage en tur ud på *Stolbro Næs* mellem *Ketting Nor* og *Stevning Nor*. I *Dyndved* er der en smuk bindingsværksgård fra 1807 og gode grundmurede bygninger fra samme tid. I *Stolbro* lidt længere mod vest er der ikke megen moderne bebyggelse. Her er store og små huse mellem hinanden og rig lejlighed til at studere de mange variationer, der kan være i bindingsværkskonstruktionerne. Her kan man finde mange

eksempler på skråbånd, der går gennem begge tavl. Fortsætter man til Stolbroløkke og dér drejer mod nord, har man en fortræffelig udsigt ud mod Augustenborg Fjord. Lige overfor ligger Arnkilsøre, bagved Snogbæk på Sundeved. Mod nordvest Stevning Næs, længere borte Brandsbøl Skov, Broballe Mark og skoven Lusig. Om aftenen ser man de røde blink fra fyret syd for Ballebro færgersted og lidt nord for Ballebro er Blåkrog, Eckersbergs fødested.

Fra Guderup fortsættes ad vejen mod Notmark og Tandslet. Et par km fremme kommer vi forbi vejen, der går til Fynshav. Fra krydset her er der kun nogle få hundrede meter ind til byen Elstrup med flere gode bygninger af bindingsværk. I byens udkant ligger *Elstrup Vindmølle* fra 1888; restaureret i 1960. Lidt længere fremme ad vejen efter Tandslet passeres Tingsted Bæk, der løber ud til Ketting Nor. Lidt forbi den ret store by Hundslev kommer vi til *Notmark Præstegård*, der ligger til højre for vejen. Den er opført 1688 af pastor Cruckow og har mærkelige mønstermurede tavl og stort afvalmet tag. Over døren er en stor inskription fra 1688. *Kirken* ligger lige i nærheden på den anden side af vejen. Den har romansk kor og skib. Det vældige tårn – fra begyndelsen af 1200-årene – er nær beslægtet med det i Ketting. Våbenhuset er sengotisk, korets forlængelse muligvis fra 1560'erne, mens den store tilbygning på skibets nordside er fra 1762, sakristiet fra 1857. I kirken findes kalkmalerier fra 1564, våbner for Otto Breide til Søbo, død 1544, for Thomas Sture og for deres hustruer.

Altertavlen er sengotisk fra begyndelsen af 1500-årene. I midtfeltet Marias himmelkroning og på hver side figurer af Johannes Døberen og en biskop. I fløjene står de 12 apostle. I nordre korsarm er et maleri, bønnen i Gethsemane, kopi af Eckersbergs billede fra 1831 i Havnbjerg Kirke og anvendt som altertavle 1849–1907. Korbuekrucifikset fra ca. 1525. Et alterkrucifiks fra tiden lige før 1500 har i katolsk tid vel været brugt som procesionskrucifiks. Prædikestolen synes skænket til kirken af Thomas Stures enke, Berte Ahlefeldt, efter hendes mands død 1563. I de fire felter ses hr. Thomas' og fru Bertes våbner, Golgathagruppe og opstandelsen. Himmelen er samtidig. Det var Tho-

mas Sture, der byggede Østerholm, og Notmark må den gang have været sognekirke for denne gård. En epitafieagtig gravsten over hr. Thomas er hugget af Iacob van der Borch 1569. Foroven et dommedagsbillede. Over pilastrene ses et Sture- og et Ahlefeldt-våben, forneden et Blome- og et Ahlefeldt-våben. Et epitafium over den nordborgske amtmand Johan Franz von Aichelberg er fra 1697. Udenom den ovale blomsterramme er der 2 x 15 våben. Maleriet forestiller profeten Ezekiels syn: de dødes opstandelse. Den romanske døbefont er af granit, mens dåbsfadet er erhvervet 1691. Alterstagerne er sengotiske i formen. Medlemmer af slægten Cruckow var præster i Notmark sogn fra 1550–1699, søn efter far i fire generationer. På den nordre korsarms nordvæg findes to billeder af disse præster, Frederik Cruckow og hans hustru fra ca. 1654 og over hans søn Jørgen, knælende med sin hustru, tre sønner og en datter under Kristus som verdensdommer. Han har skænket præstestolen fra 1656.

Lige syd for kirkegården har der indtil for få år siden været en kirkelade, opført 1852.

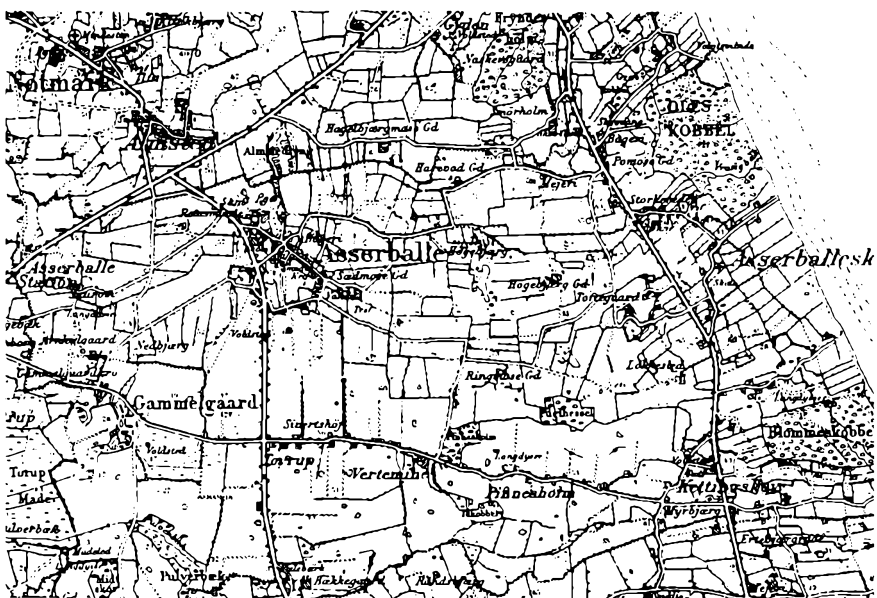
Når man syd for Almsted når hovedvej 8, køres der lidt ad denne mod øst, hvorefter der drejes af mod syd til *Asserballe*, som ligger lidt øst for vejen mod Tandslet. Kort før kirken går en lille vej af til venstre mod *Præstegården*. I dens gavl mod vejen er der en plade med inskription om, at her fødtes Herman Bang i 1857. Til dette sted er henlagt to af Bangs kendte bøger, *Tine* og *Det hvide hus*, se s. 66. Præstegården er en fin helhed med det hvide, grundmurede hus, beklædt med stråtag. Parallelhuset er en smuk bindingsværksbygning med en mærkelig kvadratisk faginddeling. I anlæggets tredje længe er der en alsisk hjelm, det vil sige en lade helt af træ, bygget sammen med en almindelig bindingsværksbygning. Den stammer vist fra 1637. Taget er mærkeligt, idet den midterste del er ført langt ned, et udskud, hvis nederste kant ikke er særlig højt over jorden. Man får på denne måde en vældig stråtagsflade. Den er dækket af grønt mos i naturens levende grønne farve, så dejligt forskellig fra menneskenes eternit-grønne, som der ellers kan være eksempler nok af, også på Als.

Asserballe Kirke består af romansk kor og skib, en vestforlæn-

Detaille fra altertavlen i Notmark Kirke fra kort efter 1500. Hovedet er fra en figur af en ukendt biskop. Erik Moltke fot. 1963. Nationalmuseet.

gelse fra ca. 1716, en korsarm mod nord fra 1741, korsarm mod syd og sakristi fra 1800-årene. Kirken virker beskeden, næsten spinkel, når man f. eks. kommer fra Kettings kirkekolos. Altertavlen er i akantusbarok fra 1719, forfærdiget af Ernst Günther Lund, billedhugger i Sønderborg. Et billede af nadveren i hovedfeltet er malet af I. H. Jacobsen. I topfeltet ses Kristus på korset. Prædikestolen er lavet af en snedker i Hundsløv og har fem felter. Et kirkeskib, Fortuna, med dannebrog, er fra 1781, mens døbefonten er fra begyndelsen af 1500-årene med sydtysk dåbsfad af messing fra ca. 1575. Alterstagerne er sengotiske og hviler på

Geodætisk Institut. Eneret.

tre løver. Korbuekrucifikset menes at være fra tiden 1450–75.

De, der har læst Bangs Tine, husker den gamle degn Bølling – Kærbølling var hans egentlige navn. Han boede i degneboligen, der ligger lige overfor kirken.

I Asserballe drejes af mod øst efter Asserballeskov. Et lille stykke fremme ser man et mærkeligt stativ højt oppe på en høj. Det er til lufttudkig fra *Høgebjerg*, det højeste punkt på Als, 81 m. I august 1914 søgte alsingerne herop for at se, om de danske fyr på Ærø og Fyn endnu var tændt. Så længe de sendte deres blink ud over havet, vidste man, at Danmark endnu ikke var i krig. Heroppe fra er der en betagende udsigt, til Dybbølbjerg, Angel, helt over til Bregninge kirke på Tåsinge, sukkerfabrikken i Fåborg og støtten oppe på Skamlingsbanken.

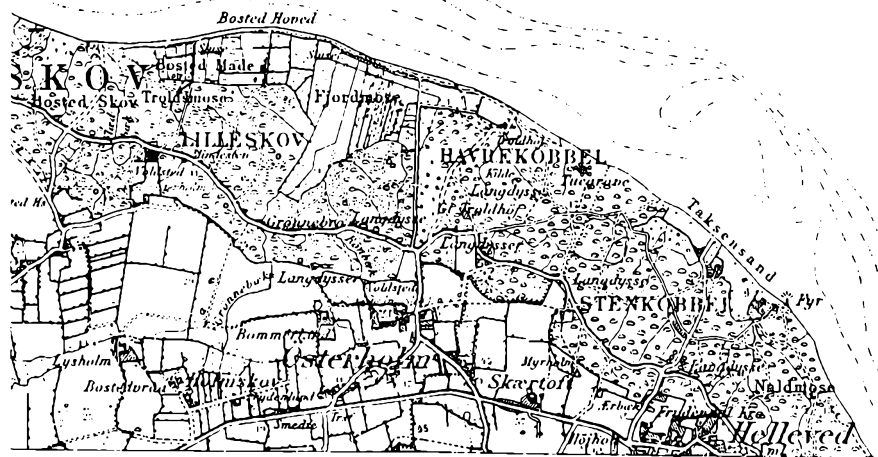
Fra *Høgebjerg* fortsættes til vejen mellem Fynshav og Skovby, hvor der drejes til venstre mod nord. Lige over herfor ligger *Oleskobbel*, en dejlig skov, der kan minde om *Blomeskobbel*. Også

her er der oldtidsmindesmærker, bl. a. en dobbelt-langdysse. Inde i skoven kan der ikke køres, men der går en vej ned til Bæltet lige nord for skoven, til Voigtsminde. Fortsætter man nordpå ad vejen efter Fynshav, passerer man til venstre skoven Fryndesholm, og kort efter kommer man ud til A8. Til venstre, lige inden man når hovedvejen, ligger *Danebod Højskole*, som blev oprettet ved, at 7 alsiske landmænd i 1919 købte en del af stamparcellen fra Øvelgønne for dér at oprette en højskole. Den blev bygget 1920. Fra 1923 til 1957 var Frede Terkelsen skolens forstander. Gården Øvelgønne var tidligere en avlsgård under Rumohrsgård og kom sammen med denne til hertugen af Augustenborg i 1669. Den blev udstykket i 1905.

Ved Danebod drejes til højre ned mod *Fynshav*, som er det gamle færgested til Fyn, til Bøjden i nærheden af Fåborg. Da den senere pastor Chr. Knudsen i 1846 skulle fra Fynshav til Bøjden, varede turen syv timer. Med den nye færge, som begyndte at sejle 27. maj 1967 og afløste færgen Mømmark-Fåborg, kommer man over på 45 minutter. Ved færgelejet er der eksposition, kiosker og opmarchplads for bilister.

NØRESKOVEN – HAVNBJERG

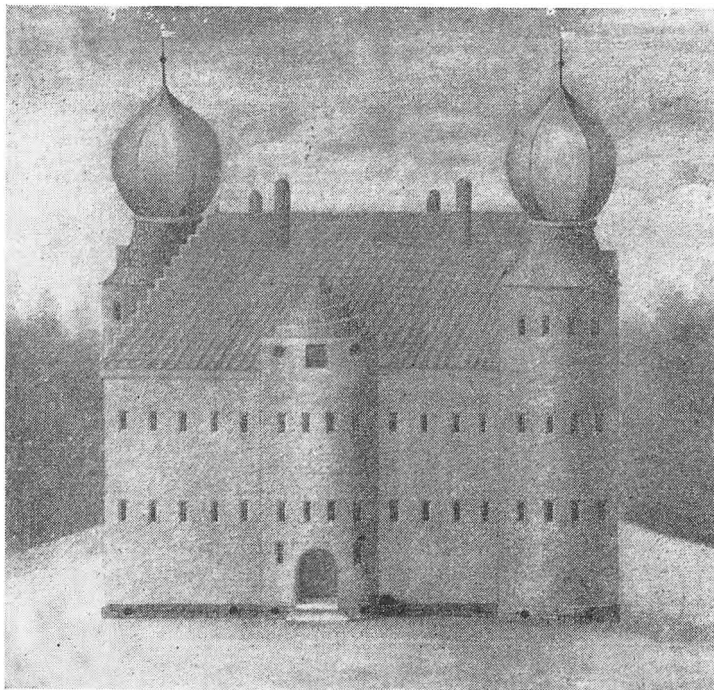
Vi kører lidt tilbage ad A8 og drejer derefter nordpå ad vejen efter Guderup til. Efter at være kommet forbi et lille stykke skov er der en lille rydning mellem Bæltet og vejen, Naldmose. Her drejes af efter *Nørreskoven*, der er ret smal, men henved 10 km lang og strækker sig gennem Notmark, Egen og Svenstrup sogne. Dens samlede areal er 693 ha. Den er først og fremmest blevet kendt for sine utallige oldtidsmindesmærker, der gør den til en spændende og betagende oplevelse for enhver, der har interesse for arkæologi. Men også for dem, der kan glæde sig over den levende natur og dens skønhed, er Nørreskoven et sted, man sent glemmer. For den, der engang kom ind i skoven fra syd en morgen i maj, efter den nat, da bøgen sprang ud, står Nørreskoven som en åbenbaring af skønhed, af naturens store og ødsle, men også så milde pragt. Til enhver tid på året kan man betages af

Geodætisk Institut. Eneret.

dens skønhed, dens ranke bøgestammer, de dybe kløfter og skrænterne ned mod Lillebælt.

Et stykke inde i skoven går der en vej af til venstre, op til den gamle kro *Frydendal*, som allerede nævnes i 1600-årene og gennem lang tid har været et yndet samlingssted for alsingerne. Den ligger i udkanten af byen Helleved eller Helved, egentlig den hellige skov. Fra dette kryds kan man tage en lille afstikker ned til *Taksensand* ved Lillebælt. Herfra kan man lidt længere mod sydøst se fyret, opført 1923. Vi fortsætter gennem skoven og drejer derefter af til venstre, mod *Østerholm*. Af fordums stolthed, den gamle Hellevedgård, er nu kun fundamenterne tilbage. Det var omved 1555, at Thomas Sture lod den gamle Hellevedgård bryde ned og byggede et nyt lidt sydligere ved den nu forsvundne landsby Bosted. 1584 kom gården til Hans den Yngre, der omdøbte den til *Østerholm*. Fra 1622 tilhørte den hertugerne af Nordborg, og senere blev den anvendt som enkesæde. Efter at slottet på ny var blevet kongeligt, blev det 1733 brudt ned. Ho-

Østerholm Slot. Maleriet er måske snarest en rekonstruktion, udført efter at slottet var blevet brudt ned i 1733. Det hænger i Egen Kirke, hvortil det blev skænket i 1905. Østerholms gamle navn var Hellevedgård. Da hertug Hans erhvervede den 1584, gav han den navnet Østerholm. Lennart Larsen fot. 1959. Nationalmuseet.

vedgårdens jorder blev udparcelleret 1769. På hovedparcellen opførtes nye bygninger vest for slottet 1796. Det blev gården Lysholm. Blandt ejerne heraf var Knud Knudsen, en af danskhedens forkæmpere i den preussiske tid.

Thomas Stures herresæde var bygget på svære kampestensfundamenter og var i tre stokværk. Dets mål var 18 x 26 m. Den store bredde kunne tyde på, at det har været et dobbelthus. Hertug Hans byggede to runde tårne i fire stokværk, på det nordvestlige og sydøstlige hjørne. De havde høje løgkuplede spir med kviste. Bygningen var indvendig smukt udstyret med gylden- og

sølvlæders tapeter, kaminer og flisegulve. Ved udgravninger 1953–54 blev slottets grundsten lagt blot, så man nu kan få et indtryk af dets omrids. Ved tomten ligger et hvidkalket hus – det var her Agnes Slott-Møller boede på sin tur til Sønderjylland. Huset formodes at være en rest af slottets domestikfløj.

Ved den lille vej ned til ruinen ligger den tidligere Østerholm Kro, en bygning i bindingsværk med stråtag og en pyntelig dør. Mod syd ser man en anselig grundmuret bygning fra 1792.

Efter at være kommet tilbage til Nørreskoven kan man fortsætte ad en lille vej ned til *Fjordmose*. Det lave område er beskyttet af et dige, vist en forstærket strandvold. Længere nordpå i skoven passerer *Grønnebro*, der er bygget af vældige kløvede stenbjælker. På en af dem er der skåltegn. Der er iøvrigt kønt her ved broen over Grønnebækken og dens kløfter. Kort efter er vi ved det ældste *Hellevedgård*, der ligger til venstre for vejen. Den firkantede borgbanke er 18x24,5 m, og øverste flade er 3,50 m over voldgravens vandspejl. Der er granitsyldsten, som viser, at

Grønnebæk løber gennem Nørreskoven og Fjordmose. Der er meget idyllisk her ved den gamle stenbro midt inde i den smukke skov. B. v. Leeuwen fot. Sønderborg Turistbureau.

bygningen her har været godt 20 m lang og knap 9 m bred. Ladegården har formodentlig ligget syd for voldstedet, hvor den dyrkede jord går helt ind til anlæggets kant. Det er svært at komme over på selve borgbanken, der er bevokset med træer, men der er en mærkelig stemning af fortid her, en fornemmelse af altings forgængelighed.

Et godt stykke længere fremme i skoven går en privat vej til *Nygård* skovfogedbolig, tidligere et hertugeligt jagtslot. Det er et smukt lille anlæg med en hvidkalket hovedbygning og to grundmurede, stråttækte avlslænger, der vist er fra 1737 og delvis er opført af munkesten fra Østerholm. Lige efter Nygård er der en lysning i skoven, Baronens Høj kaldes stedet. Her er bænke, så man i ro og mag kan nyde udsigten over Lillebælt. Oktoberstormen 1967 har ryddet godt ud på dette sted.

Efter at være kommet ud af skoven, passerer vi først den lille by *Torup*. Den første gård på højre hånd er en typisk alsisk gård med indhus, mindre beboelseshus, vel aftægt, og økonomibygning vinkelret på indhuset. Her er buede vinduer, en smuk dør, kviste og tagtræer. Fra *Torup* tværs over hovedvejen til *Svenstrup Kirke*. Foran den er en mærkelig stump af en allé. Den er, som en mindsten oplyser, plantet af pastor Hans Ahlmann og syv af sognets mænd i 1845. På kirkegårdens højeste punkt er der et middelalderligt klokkehus af eg. Kirkens ældste dele, koret og den østlige del af skibet, er romansk, opført af kamp. I gotisk tid er der foretaget en del byggearbejder på kirken, våbenhuset blev bygget og skibet udvidet mod vest. Sakristiet er fra 1789, tagrytteren er helt ny. På skibets sydmur et solur af kalksten. Den træskårne altertavle, bispisningen i ørkenen, er fra 1662. Af de to par alterstager er det ene gotisk med tre dyreben. Et gotisk processionskrucifiks fra ca. 1300 er ophængt på triumfvæggen. Det er flankeret af to apostelfigurer, Petrus og Paulus, fra en nu forsvundet sengotisk altertavle. Prædikestolen er skåret af Fr. Ebbesen i Sjellerup 1688 og har tyske bibelcitater i felterne. Den romanske døbefont er af granit. Dåbsfadet, købt 1728, er af fortinnet messing. Pulpituret i vest er opsat 1789, men senere ændret. En tavle med præsterækken til 1784 er ophængt i våbenhuset. I kirken og udenfor flere gravsten, bl. a. over billed-

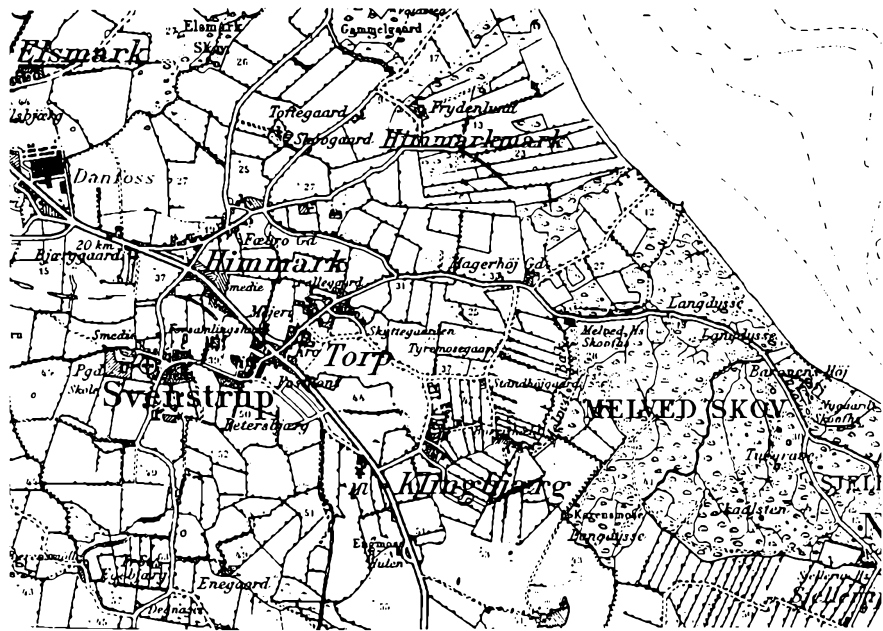
hugger Friderich Ebbesen, død 1826. Den står op ad våbenhusets østmur.

Lige nord for kirken går der en vej af til venstre ned til præstegården, som ligger vest for kirken. Den meget smukke hovedbygning af bindingsværk er fra omkring 1815 og har 10 plus 12 fag. Den nordlige ende er lidt bredere end den sydlige og har høj kvist mod gården. Der går en gang gennem hele huset, og stuerne ligger således, at man kan se gennem hele huset med dets 39 m. Den gamle grundmurede, men stråttækte lade, præstegården og den store plads foran udgør en smuk enhed.

Fra Svenstrup tilbage til hovedvejen mod Nordborg. Her passerer *Danfoss'* imponerende administrationsbygninger, fabriksbygningerne, der strækker sig over et stort areal, og de mange parkeringspladser. Lige nord herfor den gamle *Madekro*, også kaldet Majkro, som nævnes allerede 1689. Kort derefter er vi i *Havnbjerg*. Kirken her ligger højt oppe, lidt sydvest for selve byen. Den har romansk kor og skib af kampesten. Koret blev ombygget i sengotisk tid. Våbenhuset er gotisk, sakristiet fra 1780. Tårnet er opført 1856–57 efter tegninger af bygmester Winstrup. Ved opførelsen indrettedes tårnrummet til våbenhus, og der blev indgang fra vest.

Altertavlen er et maleri af Eckersberg fra 1831, bønnen i Gethsemane. Indfatningen, »opstalt med fronton«, er tegnet af hofbygmester J. H. Koch. Prædikestolen er fra omkring 1625 med syv fag, hvoraf de tre springer frem som karnap. Sydfaget og nordfaget er glatte, de andre har hver to relieffer, et i buen og et i hovedfeltet: bebudelsen og halvfigur af den velsignende Jesus med rigsæble, Kristi fødsel og Markusløven, Golgatha og Kristus med rigsæble og kors, Jesu dåb og Johannesørnen, opstandelsen og Kristus. På hjørnerne dydehermer som f. eks. Tro, Retfærd, Kærlighed og Tålmod. Den romanske døbefont af granit står på en helt ny granitfod. Dåbsfadet af messing er fra ca. 1700, alterstagerne fra sidste halvdel af 1400-årene. Pulpituret fra 1748–50 var oprindeligt mod nord, nu mod vest. En ældre tavle med præsterække i tårnrummet er fra 1734. Et maleri fra 1772 af sognets præst Ludvig Wegerslev hænger i tårnets første stokværk.

Lige neden for kirken ligger kroen. Her står en sten, hvorpå

Geodætisk Institut. Eneret.

er indhugget: »Tingstedet for Als Nørre Herred«. Det er rigtigt, at Als Nørre Herreds tingsted på et eller andet tidspunkt har været i Havnbjerg, dog næppe på dette sted, men oppe på den 49 m høje bakke, hvor *Havnbjerg Mølle* nu ligger. Den nuværende hollandske mølle er opført 1835. Den er fornylig blevet restaureret og er blevet stråetækt, sådan som den oprindeligt har været det. Her er en betagende udsigt, først og fremmest ud over Bæltet mod Helnæs, Horne og det øvrige Fyn, nordpå kan man se Nordborg Slot, sydpå Nørreskoven.

Lidt nord for Havnbjerg kommer vi til en helt ny bebyggelse, *Langesø*, vokset frem ved Nordborg Sø. Her er både parcelhuse og etagebyggeri, her er kollegium, fritidshjem, ungdomsklubber, restauranter og andre faciliteter, der hører sig et moderne bysamfund til. Det er en Danfoss-by, et af eksemplerne – måske det mest udprægede – på den befolkningsekspllosion, som Nord-

als har oplevet i disse den nye industrialismes gennembrudsår. Vil man foretage en sammenligning mellem industrisamfundets moderne by og den gamle landsby, kan man næsten gøre det på stedet. *Lavensby* – oprindelig også *Langesø* – ligger lige nord for sin yngre søster. Her er mange nye gårde og huse, her er en yderst forskelligartet bebyggelse, store gårde, kådnersteder og små husmandssteder, her er gammelt og nyt mellem hinanden, men dette samfund er blevet til som et resultat af en udvikling gennem århundreder.

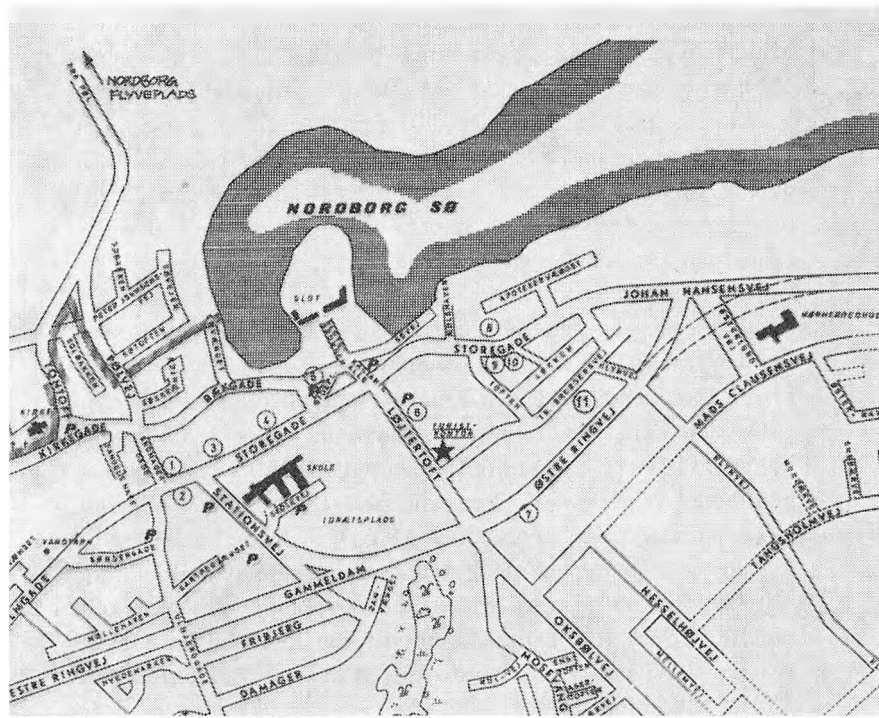
Lidt før Nordborg kommer man forbi gården *Fægteborg*. Her var i 1700-årene Nørre Herreds rettersted. Stedet var oprindelig et kåd, men blev betydelig udvidet, efter at konsul Ohlsen havde købt det i 1866.

I Nordborg byggede man et dansk forsamlingshus, Nørherredhus, i 1906. Det brændte helt ned i 1961. Nu er et nyt *Nørherredhus* blevet rejst. Det blev indviet i 1967, bl. a. med tale af Bodil Koch. Selvom den store teaterbygning måske kan virke lidt tung, må det siges, at arkitekt Brix i Sønderborg har løst opgaven på fortrinlig måde. Her er en udmærket restaurant, her er hotel, men der er først og fremmest lokaler, hvor alsingerne kan mødes til drøftelser og til fest, til foredrag og til teater.

Ad Ringvejen kører vi i udkanten af det nye Nordborg, men drejer ved *Løjtertoft* til højre. I denne gade ses et hus fra 1784, nu tysk privatskole. Det har en bred kvist og en meget smuk dør med smedejernsgelænder. På *Løjtertoft* havde Fritz Hansen, den kendte danske fører, sin gård.

NORDBORG

Den lille by Nordborg er vokset op omkring slottet. Oprindeligt har der i nærheden af byen været en lille landsby, *Tontoft*. Den har givet navn til kirken. 1483 boede der 4 mænd her. Samme år nævnes byen for første gang i et skatteregister. Kun 8 mænd er opført. Den kaldes *Købing* – slet og ret. Det fik selvfølgelig betydning for byen, at Nordborg amt fra 1622 blev et selvstændigt hertugdømme, og at der nu kom en hertugelig resident på slottet. Mange mennesker var knyttet til hoffet her, en del

Kort over Nordborg 1967. Teknisk Forvaltning.

boede på slottet, andre måtte slå sig ned i den lille flække, købmænds og håndværkeres omsætning steg. Byen led hårdt under krigen i 1600-årene, ikke mindst ved polakkernes besættelse.

Den sidste hertug, Frederik Carl, forlod Nordborg 1729. Fra hertugtiden havde man en del tyske gudstjenester, og i den lille latinske blev der undervist på tysk. En del af byens indvånere ernærede sig vel som landbrugere. Der var her så mange skomagere og snedkere, at de havde deres eget lav. Nogen havn havde man ikke, men skibene måtte losse og lade i Dyvig. Omkring 1730 var der en del fremgang i byen, som efterhånden blev kaldt efter slottet, Nørborg, som den hedder den dag idag på egnen. 1730 var der 108 huse, 1752 var tallet steget til 157. I slutningen af 1700-årene fik købmand Jes Thomsen stor betydning for Nord-

borg; han havde en del skibe, som for på Island, Vestindien og Middelhavet. En stor brand ramte byen 1792, og krigen med England ødelagde en stor del af skibsfarten. Antallet af indbyggere steg dog, og 1860 var der 1304 mennesker i Nordborg.

I 1848 havde det klart vist sig, at flertallet af beboerne var danske. Snart forsvandt al tysk gudstjeneste og skolegang. I de første år efter 1864 var der da også et betydeligt dansk flertal i byen, men efterhånden gik tyskheden frem, og ved valget i 1886 var der flere tyske end danske stemmer. I den følgende tid havde danskerne dog en del fremgang, og i 1912 var der 104 danske stemmer mod 127 tyske. Ved afstemningen i 1920 blev der af de i byen bosiddende afgivet 377 danske og 190 tyske stemmer.

Da den nazistiske fremstormen satte ind efter 1933, havde hjemmetyskheden en mindre fremgang og fik 19,2 pct. af stemmerne ved valget i 1939. Ved valgene i 1964 og 1968 var den tyske stemmeprocent henholdsvis 4,8 og 1,9. Dette hænger selvfølgelig både sammen med den almindelige nationalpolitiske udvikling efter 1945, men også med den store, ja voldsomme udvidelse af byen, som Danfoss-eventyret har ført med sig. I 1921 var der 1035 personer i Nordborg, i 1950 var tallet steget til 1324, i 1965 til 4013.

Arkitektonisk er Nordborg ikke særlig bemærkelsesværdig, selvom der i Storegade – byens hovedgade – er enkelte pæne huse. Interessantest er Bækgade, der begynder ved Slottet og går parallelt med Storegade.

Nordborg Slot

Slottet nævnes første gang i 1192, da biskop Valdemar af Slesvig holdtes fangen her. Muligvis er det nogle årtier ældre, formodentlig bygget som et værn mod venderne. Det spillede en ret betydelig rolle under middelalderens mange kampe og blev flere gange benyttet som statsfængsel. Det lå på en lille holm i Nordborg Sø eller Langesø. Hans den Yngre byggede på slottet, der på et kort fra 1670'erne hos den kendte topograf Resen ses som et trefløjet anlæg med en grundplan som et H. Det lå på den nordøstlige del af holmen og var omgivet af en ringmur. Det havde to tårne, et stort, vel middelalderligt sekskantet tårn, og et

Bækgade i Nordborg. Hugo Matthiessen fot. 1920. Nationalmuseet.

mindre firkantet trappetårn. Vest for borgen lå lave økonomi- og avlsbygninger. I den sydlige del heraf var et portanlæg, hvorfra en bro med vindebro førte over til det faste land.

Under krigene med Karl 10. Gustav blev slottet belejret og indtaget ikke mindre end tre gange af fjender og allierede. Det brændte den 14. marts 1665, og kun det store tårn og ladegården blev bevaret. I 1676 fik hertug August af Plön slottet, og i 1678 »begyndte man at bryde ned af staldene eller de huse inden porten ved den højre side her på slottet, hvor igen skal bygges et grundmuret hus til en fyrstelig residens«. Pladsen, hvor borgen havde stået, blev jævnet med jorden og omdannet til have.

Det nye anlæg bestod af en hovedfløj med femten fag i to etager og en sidefløj mod øst i én etage. Her var et slotskapel i den sydlige ende, domestikværelser i den nordre. Hovedbygningens vestlige ende var bygget sammen med det gamle portanlæg. Fra 1729 var slottet residens for den kongelige amtmand. Den store allé i parken blev anlagt af amtmand Scheel 1734, og i 1740'erne blev der bygget en dæmning over søen. 1766 blev slottet

solgt til private, og efterhånden kom det i stærkt forfald. Tårnene, hovedfløjens øverste etage og en del af sidefløjen synes at være blevet brudt ned. Senere var der hotel i hovedfløjen, mens den preussiske amtsret havde lokaler i sidefløjen. I 1909 købte Nordborg by slottet, og der blev foretaget en del ombygninger og nybygninger. På en del af hovedfløjens bevarede underetage rejstes en ny bygning i to etager. På de gamle fundamenter blev der opført et nyt portparti med to ikke lige høje runde tårne i »dårlig, tysk villastil«. Der er dog bevaret en del af hertug Augusts og det ældre Nordborg Slot i de nuværende bygninger. Østfløjen er nok rester af barokslottet; hovedfløjen og noget af tårnpartiet står på gamle fundamenter. Fra det gamle slot stammer en kalkstenstavle med hertug Augusts og gemalindes våben og monogram fra 1678. Den sidder nu over hovedindgangen, mens en mindre tavle fra samme år er indsat på vestgavlen. Omkring indgangen til det store tårn er anbragt det gamle portalparti med kanellerede sandstenssøjler.

I juli 1921 købte grosserer Johan Hansen, der var født i Havnbjerg, slottet af Nordborg by. Samme år skænkede han det med inventar og en sum på 100.000 til oprettelse og drift af *Nordborg Efterskole*, som blev indviet 6. maj 1922.

Nordborg Kirke

Kirken, tidligere Tontoft Kirke, ligger ret højt. Det er en noget særpræget kirke. Skibet og koret er bygget i tegl, det samme gælder det underste stokværk af et lidt yngre tårn. Alle disse bygningsdele er fra 1200–1250. I sengotisk tid byggedes et sydkapel ved den østlige ende af skibet. Klokketårnet blev rejst oven på dette i 1789. Koret blev udvidet ca. 1700, og der byggedes et fyrsteligt gravkapel i forlængelse heraf. Over østmurens gesims er der en trekantgavl med hertug Augusts våben og årstallet 1700. Det ret store nordkapel er fra 1785. Et lille sakristi på korets nordside, et trappehus ved tårnet, og et våbenhus ved kirkens vestgavl er fra 1880'erne.

I skibet er der rester af kalkmalerier fra slutningen af 1200-årene, et indvielseskors og et våbenskjold. Kristi korsbæring på nordvæggen er fra begyndelsen af 1400-årene. I sydkapellet er

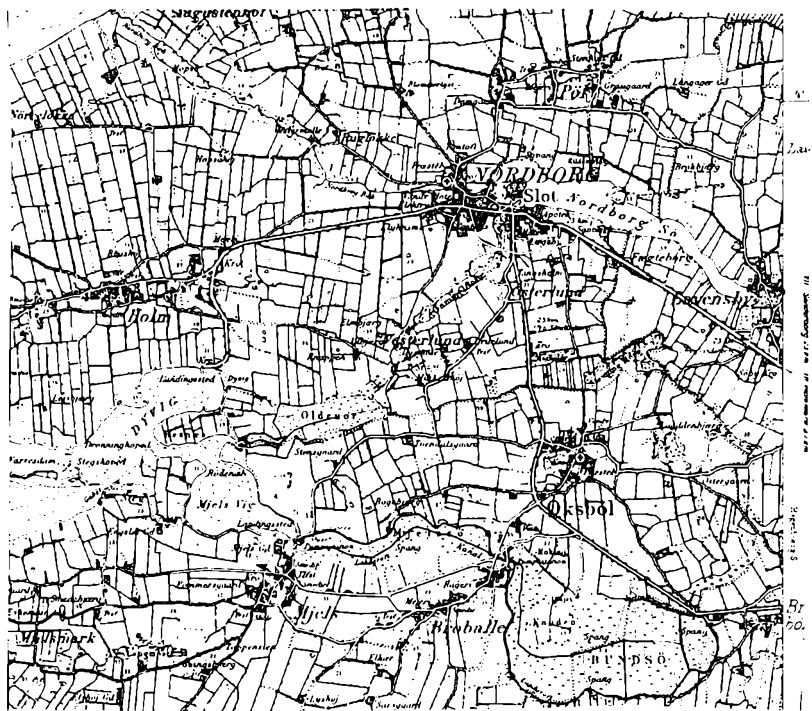
kalkmalerier fra ca. 1500 med dommedagsfremstilling: Kristus tronende i skyer, flankeret af trompetengle, Maria og Johannes i forgrunden, til siderne Himmelborgen og helvedes port. Desuden evangelistsymboler i medaillon, ranker og blomster.

Altertavlen er fra 1655, vist fra Flensborg. I storfeltet skåret relief med nadverscene, flankeret af Moses og Johannes Døberen. Det reliefskårne midtfelt i topstykket viser Kristus på korset med Maria og Johannes, ovenover et stort englehoved, der bærer Jesus med sejrspanen, stående på verdenskuglen og syndens slange. På siderne englebørn, der bærer lidelsesredskaber. Korbuekrucifikset er fra ca. 1500. Prædikestolen er lavet lige efter 1626 af Jørgen Ringnis. Den har seks felter. Reliefferne her forestiller: syndefaldet, bebudelsen, fødslen, Golgatha, opstandelsen og himmelfarten. Felterne flankeres af apostelhermer, fra nord: Johannes, Andreas, Simon, Filip, Jacob, Bartholomæus, to apostle med bog, Judas med kølle, Peter, Thomas og apostel med timeglas. Himmelen er samtidig. Kirken har to par alterstager, det ene er sengotisk, det andet af sølv er skænket af hertuginde Magdalene Juliane 1705. Den senromanske døbefont er af gotlandsk kalksten. Kummen har fire fremspringende, langhårede menneskehoveder. Et ældre, nederlandsk dåbsfad af messing er skænket af hertugen 1661. Vestpulpituret er fra ca. 1749, de to lysekroner fra 1695 og ca. 1700.

I det hertugelige gravkapel er der 11 kister. Den først begravede her var hertug August i 1700. Han døde året før, men indtil kapellet var færdigt, stod kisten i kapellet på Nordborg Slot. Den sidste begravelse fandt sted 1765. Syv kister, som fandtes i det hertugelige kapel i Egen Kirke, blev 1813 overført til Nordborg Kirke. På kirkegården og ved kirkens mure forskellige gravsten og et gravmonument over herredsfoged Fürsen, død 1833. Desuden mindsten over faldne i de slesvigske krige.

NORDALS – MJELS – OKSBØL – STEVNING

Vi kører nord ud af Nordborg efter *Pøl* til. I den vestlige del af byen ligger Damgård med to meget lange længer af bindingsværk og grønmalet tømmer. Graugård østligst i *Pøl* har et gam-

Geodætisk Institut. Eneret.

melt, grundmuret stuehus, mens avslængerne er borte. Ved Koldmosegård er der en ledsten med bomærke og årstallet 1751. Fra den vestlige del af Pøl kan man køre ned til *Tontoft Nakke*, det nordligste punkt på Als.

Når man er tilbage i Nordborg, kører man ud ad Holmgade, en fortsættelse af Storegade. Lidt før Holm drejer man til venstre, ned til *Dyvig*, som tidligere var en slags havneplads for Nordborg. Her er en landingsbro og restaurant. Om sommeren ses mange lystbåde, og udsigten her er køn. Det ser næsten ud, som om *Dyvig* var en sø, man kan ikke rigtig se, at det gennem *Gabet ved Steg* er muligt at komme ud til *Stegsvig* og derfra videre til *Als Fjord*.

Vi kører tilbage til landevejen og fortsætter gennem den store landsby *Holm*, vel den største på Als. Allerede 1483 boede her 25 bønder. Her er bevaret adskillige udmærkede gårde.

Lidt før vejen begynder at gå ned til *Lønsømade* er der en meget smuk udsigt. Vi kan se Sundeved og den yderste kant heraf, Varnæs Hoved, indsejlingen til Åbenrå Fjord, Løjtland og øst herfor den lille ø Barsø. *Lønsømade* var engang et yndet udflugtssted, plandamperen fra Åbenrå gik hertil og fortsatte ind gennem Stegsvig til Dyvig. Det var en mærkelig oplevelse at sejle gennem det til tider meget smalle farvand.

Den store tunneldal Gammeldam, Oldenor, Dyvig og Stegsvig gør det svært at komme fra det nordvestlige Als længere syd på. Enten er der ingen veje, eller der er kun tale om mindre stier. Vi tager tilbage til Nordborg, kører øst på ad Vestre Ringvej og drejer sydpå efter Oksbøl. En 100 m fremme går vejen af til højre efter Mjels og Hardeshøj. Ved *Mikkeshøj*, der er 42 m højt, er der en storslået udsigt ud over den nordligste del af Als med »de slyngede vande« og tunneldalens store lavninger. Vi kommer forbi Tvendalsgård på venstre side af vejen, til højre ses Oldenors vældige slugt. Lidt længere fremme er der en næsten betagende udsigt ned mod Mjels by – det er som om man så den fra fly – og Mjels Vig nord for byen. Nede i lavningen kommer man over dæmningen mellem *Mjels Vig* og den nu udtørrede Mjels Sø, der fortsættes i Bundsø, som også er afvandet. To pumpestationer, en her ved dæmningen, den anden nord for Broballe, sørger for at få vandet bort fra disse områder, hvoraf en del ligger under havets overflade.

På den anden side dæmningen ligger *Mjelsgård*, en af de adelsgårde, som der engang var så mange af på Als. Slægten Holck havde den i senmiddelalderen, Jørgen Blome solgte den 1585 til Hans den Yngre. Den blev midtpunktet i et af de alsiske len og kom 1729 på ny under kongen. 1767 blev den udparcelleret. Den nuværende hovedbygning er fra 1943. Langs Mjels Vig fortsættes mod *Rødenæb*. Man kan ikke køre helt ud til det højeste punkt ved det lille sund mellem Mjels Vig og Dyvig, men en markvej fører derop. Der er en storslået udsigt mod Mjels Vig sydover, østpå til den lille vig, der er den yderste del af Olde-

nor-Gammeldam tunnelen; mod nord har vi den lille halvø Hesnæs og vestpå kan man se moræneknolden Stegshoved.

Fra Mjelsgård mod vest efter Mjelsmark. Et par km længere fremme går vejen fra til *Steg*, en lille bebyggelse nede ved Gabet mellem Stegsvig og Dyvig. Det er et mærkeligt landskab med Stegshoved, hvorfra der er en tange, som går langt ud, så selve strømgabet er ganske smalt. Der er koste, som viser, hvor sejlrenden er. Bag knolden aner man Farresdam, en lagune, hvis sydlige del består af et lille drag, der forbinder Stegshoved med fastlandet. Fra *Mjels* kan man tage med til *Hardeshøj*. Her var der fra gammel tid færge over til Ballebro på Sundeved. Danfoss' behov for arbejdskraft fra fjerne steder har medført, at denne færge nu er kommet i gang igen. Jakob og Jakobine fører hvert kvarter biler og mennesker over fjorden.

Skal man ikke til fastlandet, køres østover til *Broballe*, en vejby med en del store gårde. I byens udkant kommer vi over den bro, der går over den inddæmmede kanal, der afvander Mjels Sø og Bundsø. Lige øst for broen ligger Bundsø med Knuden, se s. 9. Vi kører op til vejen Nordborg-Sønderborg og tværs over den til *Oksbøl Kirke*, som har romansk kor og skib, gotisk vesttårn og våbenhus mod syd, gravkapel fra 1697 på skibets nordside og sakristi fra sidst i 1700-årene. På våbenhusets gavl er der et solur fra 1796. Altertavlen er fra første halvdel af 1400-årene. Den har ført en omtumlet skæbne, men blev 1957 genopstillet i kirken. I midten Kristus som verdensdommer, flankeret af Maria og Johannes Døberen. På begge sider og i fløjene de 12 apostle. To af disse er forsvundet, men er nu rekonstrueret. Også enkelte dele af de andre figurer er nye. Oplysninger om figurerne bagpå alteret. Prædikestolen i bruskarok fra omkring 1625–30 er vist skåret af Jørgen Ringnis, mester for stolen i Nordborg. Af korbuekrucifikset er korset sengotisk, men Kristusfiguren er en kopi fra 1950'erne efter kirkens krucifiks fra kort før 1300, nu på Sønderborg Museum. Alterstagerne er fra ca. 1550, alterkrucifikset fra 1700-årene. Fra kirken tilbage til landevejen og så sydover. Ved Spang passerer den inderste del af den nu udtørrede *Bundsø*. Over *Stevning* til *Guderup*, hvorfra fortsættes til Fynshav eller Sønderborg.

Stedregister

- Aadsbøl 36
 Almsted 18, 35, 48, 62
 Als Fjord 8, 64, 148
 Als Nørre Herred
 27, 55, 141
 Als Sund 34, 38, 82
 Als Sønder Herred 27, 55
 Arnkilskov 99
 Arnkilsøre 6, 98 f., 102
 Asserballe 21, 65 f., 71,
 75 f., 132-134
 Asserballe Kirke 25,
 132-134
 Asserballe Præstegård 132
 Asserballeskov 134
 Augustenborg 30, 32 f., 37,
 70, 80, 119-125, 127
 Augustenborg Herred 37
 Augustenborg Hovedgård
 68, 125
 Augustenborg Slot 120-125
 Augustenborg Slotskirke
 21, 102, 123 f.
 Avernakø 69
 Ballebro 80, 150
 Baronens Høj 139
 Barstenen 92
 Birke 9, 112
 Blans 64
 Blomeskobbel 11-13, 116
 Blomestårn 115
 Blåkrøg 61
 Blåtårn 81
 Bosted 18
 Brandsbøl 20, 62
 Brandsbøl Skov 11
 Bredsten 109
 Bro 30, 119
 Broager 6, 94
 Broballe 8, 21, 43 f., 150
 Broballe Mark 44
 Brohovedskansen 76, 92
 Bromølle 119
 Brovold 16, 119
 Bundsø 8, 149 f.
 Bækgade, Nordborg 144 f.
 Bøjden 35, 78
 Damgård 147
 Danebod Højskole 77, 135
 Danfoss 79 f., 140
 Drejet 9, 107
 Dronning Dorotheas
 Kapel 186
 Dybbøl 34, 36, 38-40,
 63, 75, 82, 92-97
 Dybbøl Mølle 92 f.
 Dybbølbjerg 6, 92-97
 Dyndved 64, 130
 Dyvig 8, 143, 148 f.
 Egen 17 f., 35, 56, 58,
 75, 127
 Egen Galgebakke 18, 128 f.
 Egen Herred 27
 Egen Kirke 24, 28, 64,
 127-129, 147
 Egen Kirkestalde 128 f.
 Egenmølle Kro 127
 Elsmark 78
 Elstrup 20, 131
 Elstrup Vindmølle 131
 Engelsøj 98
 Farresdam 8, 150
 Fjelby 20, 45-47, 112
 Fjordmose 9, 138
 Flankebatteriet 38, 93
 Flensborg 38
 Flintholmen 12
 Fort Herwath 96, 98
 Frydendal 76
 Frydendal Kro 136
 Fryndesholm 135
 Fynshav 78, 115, 135, 150
 Fægteborg 142
 Gabet 7, 148
 Gammeldam 7, 149
 Gammelgård 27, 30, 116,
 118, 121
 Gammel Pøl 112
 Gammel Pøl Fyr 112
 Glücksborg 26, 28
 Graugård 72, 147
 Grønnebro 138
 Grønnebækken 138
 Guderup 20, 53, 65, 70,
 130, 150
 Gundestrup 14, 20, 30
 Hardeshøj 80, 150
 Hartso 9, 109
 Havbogade, Sønderborg
 81, 87, 89
 Havnbjerg 21, 58, 75,
 80, 140 f.
 Havnbjerg Kirke 64, 110
 Havnbjerg Mølle 141
 Helved 21, 136
 Hellevedgård 27, 136, 138
 Hesnæs 8, 149
 Himmærk 59
 Hjortholm 30, 109, 111
 Hjortspring Len 29
 Hjortspringkobbel 14
 Holm 18, 77, 149
 Holmgade, Nordborg 148
 Hop Sø 7
 Humbæk Mølle 112
 Hummelmade 112
 Hummelvig Fyr 112
 Hundsløv 18
 Høgebjerg 7, 134
 Hørup 20, 58 f., 63
 75, 104
 Hørup Hav 104
 Hørup Kirke 118 f.
 Høruphav 74, 104, 105
 Idrætshøjskolen 87
 Katryde 21
 Kægborg 108
 Kegnæs 22, 40, 51, 74 f.,
 102, 104, 107-111
 Kegnæs Ende 104
 Kegnæs Fyr 109
 Kegnæs Færge 111
 Kegnæs Kirke 28, 109-111
 Kegnæsgård 106
 Kegnæsgård Len 30, 106
 Ketting 12 f., 15, 17 f., 24,
 56 f., 125 f.
 Ketting Kirke 125-127
 Ketting Nor 125
 Kettingsskov 20
 Kirke Hørup 118
 Kirkebatteriet 38, 93
 Klinting 17, 104
 Knuden 9, 150
 Kongeskansen 96
 Krønnum Kro 119
 Kær 40, 66, 98 f., 102
 Kær Halvø 6, 40, 98, 102
 Købing 142
 Lambjerg 21, 119
 Lambjerg Indtægt 104 f.
 Langbrogård 5
 Langesø 141

- Lavensby 142
 Lebøl 20
 Leblølgård 106
 Lille Rådhusgade,
 Sønderborg, 82
 Lillehav 119, 122
 Lunden 14
 Lysabild 21, 68, 71, 75, 112
 Lysabild Kirke 24, 112-115
 Lysholm 69, 137
 Løjertoft 72, 142
 Lonsomade 149
 Made Kro 140
 Madegård 112
 Majbøl 58
 Majbølgård 15, 105
 Majbølgård Len 30
 Majk Kro 140
 Melletgård 25
 Mikkelsøj 149
 Mintebjerg 21, 59, 105
 Mjangdam 118
 Mjang 118
 Mjanghøj 118
 Mjels 8, 18, 149 f.
 Mjels Sø 8, 149 f.
 Mjels Vig 8, 149
 Mjelsgård 27, 33, 149
 Mjelsgård Len 29
 Mjelsmark 150
 Mommark 7, 21, 30, 76,
 78, 115
 Møllebatteriet 38, 93
 Møllegård 112
 Naldmose 135
 Nordborg 7, 14, 58, 59,
 61, 68, 70 f., 75, 80,
 142-147
 Nordborg Amt 29
 Nordborg Bæk 7
 Nordborg Kirke 24, 29,
 146 f.
 Nordborg Len 29
 Nordborg Slot 28, 29,
 144-145
 Nordborg Sø 7, 144
 Notmark 35, 50, 67 f.,
 75, 77
 Notmark Kirke 131 f., 133
 Notmark Præstegård 131
 Ny Pøl 112
 Nybøl 34
 Nygård 30, 69, 111, 139
 Nældegård 112
 Nørherredhus 142
 Nørreskoven 10-12, 69,
 135-139
 Oksbøl 75
 Oksbøl Kirke 150
 Oldenor 7, 8, 149
 Oleskobbel 131 f.
 Osbæk 125
 Palæet, Augustenborg 124 f.
 Peberbjerg 105
 Perlegade, Sønderborg 82
 Pulverbækken 118
 Pøl 9, 72, 112, 147
 Rumohrsgård 27, 30
 Ryd Kloster 26
 Rødenæb 8, 149
 Rønhave 27, 98
 Rønhave Len 30
 Sandbjerg Storskov 99
 Sarup 115
 Sebbeleev 18, 30, 125
 Sjellerup 20, 77
 Skovby 20, 49, 112
 Skovbyhølle 111
 Skovmose 112
 Skt. Jørgens Hospital 98
 Skt. Jørgens Kirke 82
 Skt. Jørgensgård 81
 Skt. Marie Kirke,
 Sønderborg. 21. 88-91
 Snogbæk 99
 Spang 150
 Stavnsbøl 20, 30, 120 f.
 Stavnsbølgade,
 Augustenborg, 121
 Steg 8, 148, 150
 Stegshoved 149 f.
 Stegsvig 8, 148 f.
 Stevning 17, 150
 Stjernegade, Sønder-
 borg 82
 Stolbro 130
 Stolbro Næs 130
 Stolbroløkke 131
 Storegade, Augusten-
 borg 122
 Storegade, Nordborg 144
 Strømmen 119
 Sundeved 38
 Sundgade, Sønderborg 92
 Sundsmark 5, 104
 Svelstrupskov 20
 Svensmølle 115
 Svenstrup 20, 75, 139 f.
 Svenstrup Kirke 139 f.
 Svenstrup Præstegård 140
 Søbo 25, 27
 Søen 9
 Sønderborg 24, 27, 33 f.,
 56, 65-91
 Sønderborg Flyveplads 102
 Sønderborg Ladegård 30
 Sønderborg Museum 87
 Sønderborg Slot 24, 25,
 28, 74, 84-87
 Sønderbro. Sønderborg, 87
 Sønderby 20, 109
 Sunderskoven 10, 102, 104
 Søndre Havnegade,
 Sønderborg 87
 Taksensand 136
 Tandselle 115
 Tandslet 6, 21, 68, 75
 Tandslet Kirke 24
 Tandsryde 21
 Tingsted Bæk 131
 Tombølgård 15
 Tontoft 20, 142
 Tontoft Nakke 148
 Torsmade 18
 Torsmose 11, 18
 Torup 139
 Tovrup 20, 116
 Tranerodde 7
 Tvendalsgård 149
 Ufaret 112
 Ulkebøl 20, 59, 63, 70,
 75, 102
 Ulkebøl Kirke 60, 102 f.
 Ullerup 36
 Vemmingbund 6, 21,
 38, 71
 Vertemine 70, 116
 Vesterby 109
 Vibæk Vandmølle 106
 Vibækken 106
 Vibøge 21, 71, 106
 Voigtsminde 135
 Vollerup 20, 59, 76
 Ærø 26, 28, 41, 115
 Østerby 20, 109
 Østerby Skole 109
 Østerby Strand 109
 Østerholm 27, 64, 128, 132,
 136-138
 Østerholm Kro 138
 Østerholm Len 29
 Øvelgonne 135
 Alum 18

N

O

R

D

E

R

H

E

R

R

S Y D E R. H A V E R

U

N

D

E

H

SONDEBOEG

W

I

T

H

Wimmelburg

Augustinal

Westerwol

Tiel

Deventer

Keizerberg

Lauwberg

Augustijn

Stans

Himmert

Sanctus

Beene Mill

Nolm

Dynia

Oldenza

Cabul

Wey

Stelle

Donkhalig

Steening

Wolber

Ballparis

Blans

Blanswaard

Udorp

Thalting

Maatve

Archiefsare

Auental

Auentalwaard

Cammer

Wolber

Wolber

Wolber

Wolber

Wolber

Wolber

Wolber

Wolber

Wolber

Wolber

Wolber

Wolber

Wolber

Wimmelburg

Wolber

Wolber

Wolber

Wolber

Wolber

Wolber

Wolber